

COMENIUS TANKÖNYVEI: II. A JANUA

(A Janua magyar szövegének nyelvészeti jelentősége)

Dr. BAKOS JÓZSEF

1. Filológiai alapvetés

Comenius e méltán világhírré és nagy elterjedtségre szert tett tankönyvét 1628—1631-es évek között készítette el, s 1631-ben jelentette meg *Lesznóban Janua Lingvarum reserata sive Seminarium lingvarum et scientiarum omnium, hoc est Compendiosa Latinam (et quamlibet aliam) linguam, una cum scientiarum Artiumque fundamentis, perdiscendi Methodus, sub titulis centum, periodis mille, comprehensa* címmel. Az amszterdami 1666-os kiadás előszavában maga Comenius dicsekszik el azzal, hogy a Januát egész Európa lelkesedéssel fogadta, s több keleti, ázsiai nyelvre (török, arab, perzsa, mongol) is lefordították, s szerzőjének is nagy hírt és tekintélyt szerzett [1]. Comenius külön is kiemeli, hogy könyvét nemcsak dicsérték, hanem igen rövid idő alatt sok nyelvre (lengyel, cseh, magyar, német, angol, francia, spanyol, olasz, svéd, holland, görög stb.) is lefordították, s igen sok ország iskolájában használták tankönyvül. Comenius könyve értékeinek tulajdonította — helyesen — azt is, hogy számtalan kiadásra tartották méltónak.

Az 1631-es első kiadás nagyon ritka könyv. Jaromir Červenka említi értékes munkájában (J. A. Comenii Janua Linguarum reserata... Editio synoptica et critica, Praha, 1959), hogy sokáig tartotta magát az a vélemény, miszerint ebből az első kiadásból csak *egyetlen* példány maradt meg (vö. még: J. W. Novák—J. Hendrich: J. A. Komensky. Jeho život a spisy, Praha, 1932. 691. l.). Červenka szerint az első kiadásból a világon három példány ismeretes. Saját kutatásaim eredményeképpen adhattam számot arról (vö. Bakos: A magyar Comenius-irodalom. IV. Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 214. sz. 235—237.), hogy ezt a nagyon ritka kiadványt felfedeztem az egri Egyházmegyei Könyvtárban is, s így ma már négy példányt regisztrálhatunk belőle. Az egri példány — a könyvben található adatok tanúsága szerint — „verus Possessor”-a 1729-ben Michael Cservenak, 1797-ben pedig Gregorij Tallian de Vizek voltak (vö. 1. és 2. képünk). A Magyar Könyvszemlében (1962. 109—112) megjelent cikkemben már rámutattam arra is, hogy Comenius munkáinak első kiadásából általában kevés van meg a magyar, de a csehszlovák könyv-

1. kép

pographos rogatos & monitos volo, ne si cui recudere libellum allubescat, id auctore incon- sulto præsumat: futurum enim spero, ut limari- us reddatur propediem opusculum, adjunctisq; illis quæ inui nidius prodeat.

Interim verò utinam aliquis eximie doctus Latinæq; lingvæ potens, exorari queat, ut hæc cæ- dem vel simili methode easdem materias ple- nius pertractare velit, Classicorumq; authorum phrasibus nō sã amplius propriè solùm, sed ele- ganter insuper & nervosè omnia eloqui, doce- re velit! Ita fieret ut amoenissimum Universi- tatis rerum puræq; Latinitatis Viridarium, col- lectumq; pretiosissimæ Scholasticæ eruditionis Thesaurum, juvenus studiosa haberet.

Faxit Deus, ut omnes audeamus aliquid publici boni zelo!

Scribebam in exilio 4 Martij 1681.

Gregorij Tallián, A. Comenius.
de Vizek. 1797.

2. kép

tárakban is (vö. Soupis děl J. A. Komenského v československých Kni- hovnách, archivech a museích, Praha, 1959.). De különösen szomorú sors jutott osztályrészül Comenius tankönyveinek (köztük a Januának is), hiszen ahhoz képest — vagy talán éppen azért —, hogy igen elterjedtek voltak Európa iskoláiban (elnyűtték, széthordták stb.), igen kevés számban maradtak fenn. Hazánkban is pl. Patakon, ahol Comenius négy éven át működött, a comeniusi művek első kiadásaiából csak néhány (így a Schola Ludus pataki kiadása!), a Janua első kiadásából, sőt a pataki Janua textusát tartalmazó kiadványból pedig egyetlen példány sem található, pedig a Januát is már 1648-tól hosszú ideig használták (vö. Sárospataki Lapok, 1892. 326, 454. Sárospataki Füzetek, 1862. 445.).

A magyar Comenius-irodalom I—V. című kiadványsorozatunkban (1952—1962) igyekeztünk számbavenni Comenius műveinek magyarországi kiadásait is. Ebből a felmérésből az is kitűnt, hogy Comenius tankönyvei, s köztük elsősorban a Janua igen nagy elterjedtségnek örvendtek hazánkban is, s ezért jelentek meg a hazai nyomdákban is új

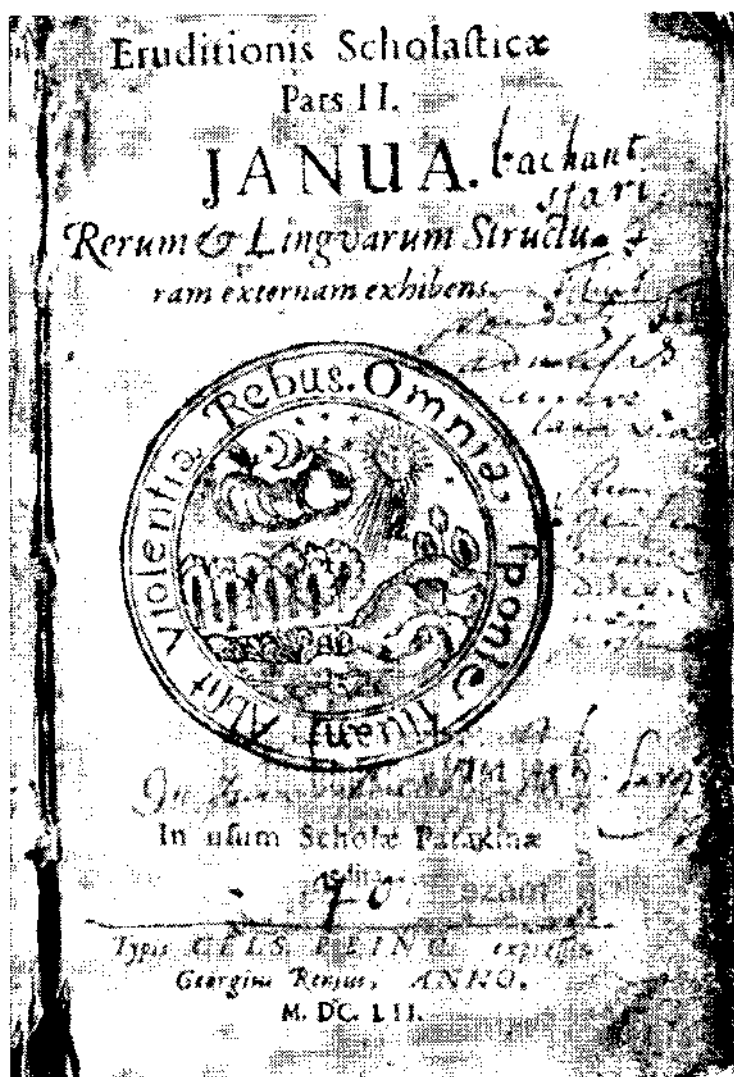
és új kiadásokban (vö. még a Janua magyarországi kiadásairól: Rácz: Prot. Tanügyi Szemle, 1931. 374.).

Igen értékes eredményeket kaptunk legújabbán Jaromir Červenká-nak a *Januaval* kapcsolatos több filológiai problémát érintő kutatása nyomán. Egyik írásában (Dva Typy Komenského Dveří Jazyku a Ruzná jejich zpracování) [2] a *Janua* átdolgozásairól értekezik. A kiadások két fő típusát különbözteti meg: Az I. típus: az 1631-es *lesznói*, az 1633-as *danzigi* (Gdansko) kiadás és a *lesznói* cseh textusú kiadás 1633-ból. A II. típus: az 1649-es *lesznói*, az 1652-es *pataki* és az 1666-os *amszterdami* kiadás. Több kiadást maga Comenius gondoz, illetőleg javít, s a panszofikus ideák szerint szerkesztett tankönyv textusában, tartalmában és megfogalmazásában is módosul. Comenius is emlegeti, hogy a Januából „editiones emendatae et locupletatae oriebuntur”. De arról is panaszkodik (vö. ODO I. 128.), hogy sok kiadás nagyon is „elszakadt a szerzője szemétől”, s úgy módosult a könyv tartalmában és megfogalmazásában, hogy azzal Comenius már nem érthetett egyet. A későbbiekben erről a problémáról még ejtünk szót.

Ismét csak Červenka utal arra egy másik cikkében (Nejstarší Komenského dveře Jazyku) [3], hogy Comenius a legrégibb, tehát az 1631-es *lesznói* kiadású Januájával nem volt teljesen elégedett, ezért alakítja, módosítja. Hogy a szövegben, a megfogalmazásban milyen mértékű az alakítás, állítsuk egymással párhuzamba a következő részt (Janua: LXX.). Az 1631-es (Lešno) kiadványban ez olvasható: „Grammaticus literas et syllabas orthographice pingere, sermonemque legitime pronuntiare consvescit, dictiones declinat et conjugat, phrases syntactice construit.”

Az ODO (I. 288.) lapjain közölt Januában pedig már így módosul a szöveg: „Grammaticus literas Orthographice (majusculis sola periodorum capita et emphatica) pingit, syllabas copulat, dictiones (vocabula) declinat et conjugat, phrases syntactice construit, sermonemque legitime pronuntiat.” Ez a megfogalmazás nemcsak *részletezőbb*, hanem egyúttal *pontosabb és világosabb* is. A műszavak használatában (dictiones ~ vocabula) tapasztalható különbözőségekre sem véletlenül utal.

Számunkra különösen értékes a sárospataki 1652-es kiadás. Nemcsak azért, mert ez is teljesen ún. „eredeti” comeniusi alkotás, hanem elsősorban azért, mert a pataki *Janua* textusa, szótára és grammatikája (*Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua Rerum et Linguarum Structuram externam exhibens. In usum Scholae Patakinæ edita, 1652. — Sylva Latinae Linguae, Vocum derivatarum copiam explicans, sive Lexicon Januale, 1652.*) — *Grammatica Janualis Continens Residuum Grammaticae Vestibularis, 1652.*) a panszofikus törekvések szolgálatában loginkább megközelíti azt a követelményt, amit maga Comenius állított fel éppen pataki beszédében a jó tankönyveket illetően is. Mik ezek a követelmények? A jó tankönyv inkább ismeretekben, mint szavakban legyen bővelkedő, s az életre hasznos ismereteket nyújtson, s ne csak a ritka latin szavak bőségével kérkedjék. A szabályokról való elmélkedés helyett a *dolgok értésére és használatára* adjon bő eligazítást. A jó tankönyv úgy legyen megszerkesztve, hogy ne lehessen bennük elté-

3. kép

Ami a *Janua* ('ajtó, kapu, bejárat') elnevezést illeti [7], ebben is voltak előzményei. A spanyol *Janua*-ról Comenius is megemlékezik (vö. *Meth. Lingu. Nov. Cap. VIII. 20.*). A *janua* (olykor a *porta*) szó nem véletlenül szerepel az iskolai tankönyvek címében. *Pesthy Gábor* szógyűjteménye (*Nomenclatura sex linguarum*, 1538.) előszavában „beuitelnek auagy kapunak” (*janua!*) is nevezi írását. *Basilius Fabrius Soranus* (*Thesaurus Eruditionis Scholasticae*, Lipsiae, 1664.) szerint is azért jó ez az elnevezés, mert a *janua* szó jelentéstartalma ('ostium, fores, aditus, Thűr') (ajtó, kapu, bejárat) valóban arra utal, hogy a tankönyv révén mint *nyitott ajtón* (*janua reserata!*) át juthatnak a tanulók a dolgok és a szavak világának megismerésére. De különösen találó ez a cím (*Janua*) Comeniusnál, s nem véletlenül írja, hogy „*Janua non nisi janua esse debet.*” [8]. A *Janua* csak *kapu*, csak *bejárat*, s nem szabad másnak lennie. Éppen erre nem ügyeltek azok — panasolja Comenius — [9], akik úgy bővítették, másították a comeniusi

vedni, mint valami labirintusban, s gyönyörűséget találhasson benne tanító és tanuló egyaránt [4]. A jó tankönyv nyelvi formálásában, stílusában, megfogalmazásában is olyan legyen, hogy a tanulók érdeklődéssel olvashassák (*pueris cum desiderio legi possint*), s végül legyen a tanultak önálló gyakorlására is alkalmas eszköz [5].

Az sem véletlen, hogy Comenius a pataki *Janua* címében [6] is jelezni kívánta azt, hogy ez a *Janua* valóban a dolgokról, a világról stb. hasznos ismereteket nyújtó tankönyv kíván lenni, s elsődleges célja a reális ismeretek nyújtása. Éppen ezért a pataki kiadás címében a *res* (a dolog) szó megelőzi a *lingua* (a nyelv) szót: *Janua rerum et linguarum structuram externam exhibens...*

Janua-t, hogy teletömték a gyerekek felfogóképességétől és érdeklődésétől távol eső ismeretekkel és a ritkán vagy alig használt nyelvi kifejezésekkel, szavakkal (vocabulis longe inusitatissimis, rerum a captu puerorum, plane remotarum eam effarcientes).

Hogy azt is megérthessük, Comenius e tankönyvét miért adták ki oly sokszor (vö. Červenka: Acta Comeniana, 1959. 149—160.), s miért kedvelték meg annyira, és miért vált a legkeresettebb tankönyvvé, szinte az egész világon (vö. Josef Šmaha: Česká Škola, 1888. Beseda Učitelstva, 1888.) [10] szükséges, hogy Comenius e könyve köré az *európai távlatot* is felvázoljuk, s megmutassuk, milyen előzmények nyomán alkotta meg Comenius, s mi benne az új, az előre mutató, s kora polgári törekvéseinek megfelelően miért volt annyira korszerű és hasznos könyv.

2. Janua az európai tankönyvek fejlődéstörténeti távlatában; előzményei, újszerűsége

Josef Brambora egyik írásában (Der heutige Stand und die Aufgaben der Komeniologischen Forschung) [11] nem véletlenül írja, hogy Comenius és az európai tankönyvírók közötti összefüggés vizsgálata nagyon időszerű feladata a mai comenológiának. Folytatni kell ezen a területen is Kvačala kezdeményezéseit [12], hiszen a *Janua* jelentőségéről is csak akkor kapunk hű képet, ha a Januat a korábbi és a Comenius korabeli tankönyvekkel, azok tartalmával, anyagával, felépítésével, megfogalmazásával és módszeres eljárásaival vetjük össze, s ugyanakkor utalunk arra is, hogy a feudális és polgári korszak határmezsgyéjén Comenius panszofikus s újszerű, enciklopedikus törekvéseit is szolgáló, s az akkori tudomány álláspontjára, színvonalára és eredményeire is tekintettel levő tankönyvével tartalmában és céljában egyaránt az új, a feltörekvő osztály igényeire volt elsősorban tekintettel. Bár a teológikus nézetek maradványait ebben a tankönyvben is fellelhetjük, mégis a legmerészebb lépést éppen azzal tette meg Comenius, hogy a teológiával, s a teológikus szemlélettel kapcsolatos ismeretanyagot az előző és a korabeli tankönyvek anyagához képest merészen leszűkítette, hogy annál nagyobb tér jusson a kozmográfiai, a fizikai, a természetrajzi, a kémiai, a technikai, az ipari, a kereskedelmi, a társadalmi ismereteknek. A természettudományok előretörésével, s a felfedezésekkel feltáruló új ismeretek mennyisége, az új technikai és termelési eszközök sokasága eleve kiszorította Comenius tankönyvéből az elvont gondolati konstrukciókat, a vallás-erkölcsi nézeteket nyelvi burokba öltöztető nyelvi képleteket. A *Janua* a szavakat és a dolgokat együtt taníttatja (vocabula rerum separatum discenda non esse) [13]. S éppen ez benne a forradalmian új elv és gyakorlat, s azért volt olyan nagy hatása, mert az első olyan tankönyv volt, ami egészen új didaktikai fundamentumra is épült. A Januat megelőző tankönyvek (Abécédáriumok, nomenclaturák, lexikonok, dictionariumok, vocabulariumok) — éppen úgy, mint a Janua is — fogalomkörök szerint csoportosítva nyújtották a szóanyagot, de csak a szó-

anyagot. Valóban így helyes a megfogalmazás, csak a *szóanyagot*, mert az egyes fogalmi körökön belül (isten, ember, állatok, ruházat, edények, eszközök, a betegségek, a folyók stb.) csupán csak a szavakat sorakoztatták fel. Szikszai Fabriczius Balázs (Nomenclatura: 1590.) a „*Meteora ignita*” címszó alatt csupán csak szavakat sorol fel: iris, arcus, — Szauaruary; ventus — Szeel, nix — Ho, grando — Köesső, imber — Zapor esső, pruina — Zuzmaraz, ros — harmat, pluit — esső es, ningit — ho es, grandinat — Köesső es stb., stb. Comenius is fogalomkörök szerint csoportosítja az ismereteket, s valóban ismereteket, nem csupán szavakat sorakoztat fel — s ez nála a több, az új és haladó lépés! A fogalmi körökön belül a szavak összefüggő szövegbe kerülnek, s így — ezt maga Comenius is elmondja — a mondatokba szerkesztett szavak a dolgok egybefüggését, összetartozását is kifejezik. (Verba sententiis structa, Rerum structuram simul exprimunt). Tehát ugyanabból a könyvből szavakat, nyelvet és reális ismereteket együtt lehet tanulni. A megfelelő szövegösszefüggésben, nyelvi mezőben a szavak pontosabb értelmezését is nyújtotta így Comenius. Az előbb idézett szavakat Comenius Januájában (Janua: VI. De Meteoris) a következő szövegbe, nyelvi összefüggésbe illesztette bele: „Vapores aquosi perpetuo sursum feruntur: A vi-zes (nedves) gőzök (párák) mindenkoron felfelé vitetnek [14]. — Ex his densatis fit Nubes: aut si haec deorsum labitur, Nebula: Ezekből midőn megsűrűsödtek, lészen felhő, avagy ha ez alá-felé esik, köd (lészen). Inde pluit, ningit, grandinat: Ismét esső esik, hó esik, köesső esik... Pruina est congelatus Ros: A zuzmaráz megfagyott harmat. ... Iris matutina... nubilosam, vespertina serenam tempestatem nunciat: A reggeli szivárvány felleget (homályos) időt, az estvéli tiszta (felderült) időt jelent” stb.)

Nem véletlen tehát az, hogy a csupán csak szavakat halmozó nomenklaturákat éppen Comenius tankönyvei szorították ki az iskolákból (vö. Melich: NyK. 35:326, 36:294).

Ezt a folyamatot még csak gyorsította a Janua másik, igen lényeges és didaktikai szempontból is értékes eredménye: a tankönyv *nem esetlegesen*, nem szétszórva, hanem *organikus, szerves egységben* igyekszik a reális ismeretanyagot nyújtani.

Az előd és kortárs alkotásokban nem, vagy alig fedezhetjük fel azt a *tervszerű, tudatos rendező* elvet, amit Comenius tankönyveiben tapasztalunk. Junius Hadrianus munkájában (Nomenclator omnium Rerum propria nomina, septem diversis linguis explicata, Francofurti, 1620.) pl. csak mechanikusan sorakoztatja fel a fogalmi köröket, s bennük a szavakat, vulgáris nyelvű értelmezésekkel: I. De re libraria et librorum materia (Liber ~ Buch, pagina — pagella ~ Die eine Seite eines Blats ~ Pagina o foglio, o l'vna et l'altera facciata della carta stb.) II. De Homine et partibus humani corporis. III. De animalibus Quadrupedibus. IV. De cibus stb., stb.

Ugyanígy nincsenek szerves egységben, összefüggésben a fogalomkörök egymással Pesthy Gábor összeállításában (Nomenclatura sex linguarum, 1538.) sem: 1. De Deo. 2. De Sanctis. 3. De Pater noster. 4. De diabolo. 5. De tempore. 6. De hominibus et omnibus partibus ejus. 7. De

Imperatore stb., stb. Comenius forrásait kutatva igyekeztem átvizsgálni a korabeli és előd hasonló jellegű és célú kiadványok hosszú sorát. Így jutottam el egy prágai kiadványhoz, amiről az alábbiakban annál is részletesebben kell szólnom, mert ez a kiadvány Comenius számára is értékes forrásul szolgált. Ebben az 1598-ban, Daniel Adamus prágai nyomdász kiadásában megjelent nomenclaturában (Nomenclator Qvadrilingvis Boemico Latino Graeco Germanicvs, continens omnium ferme rerum, quae in probatis omnium doctrinarum autoribus inveniuntur, appellationes in Qvatuor classes distinctvs... De Deo, de Natura, de Homine, de Artibus. In usum studiosae Juuentutis editus, studio, opera et sumptibus M. Danielis Adami (civis et typographus Pragensis) [15] már arra is kapunk példát, hogy a Comenius előtti iskolai könyvek összeállítói közül egyesek nem teljesen esetlegesen, „*mechanice*”, hanem bizonyos rendszerben „*organice*” is próbálták közvetíteni a dolgok neveit (rerum appellationes). A fentebb megnevezett kiadvány a dolgok megnevezéseit a dolgok e négy nagyobb csoportjába, osztályába rendezve (in quatuor classes distinctus) nyújtja: I. Classis: De Deo et spiritibus — De Ecclesia — templo et supellectili sacra Ecclesiastica — De munijis et ordinibus in Ecclesia — De religione... II. Classis: De Natura, eius affectibus et rebus naturam in se habentibus — De loco eiusque differentijs: De tempore — De mundo, coelo et astris — De Elementis et quidem igni et aëre: item de tempestatibus — De aqua rebusque aqueis — De terra, De metallis, de lapidibus et Gemmis — De arboribus in genere — De arboribus hortensibus — De fructibus arborum — De hortis — De arboribus Sylvestribus stb., stb. — III. Classis: De homine — De anima rationali — De virtutibus moralibus — De virtutibus intellectus — De vitijs intellectus — De affectibus — De familia stb., stb. — IV. Classis: De Scholis — De re libraria — De arithmetica — De Musica — De Chirurgo — De rure et agro — De agricola et aratro — De auriga — De equite — De vinitoribus, vindemia — De pastoribus — De venatoribus — de piscatoribus — De molitoribus — De ludis juvenilibus stb., stb.

Ez a nagyon vázlatos összefoglalás is alkalmat ad arra, hogy néhány fontos következtetést vonjunk le belőle Comenius tankönyvének, a Januanak megszerkesztését, tartalmát, anyagát illetően is. Először is azt, hogy Comenius ezt a kiadványt jól ismerte, s fel is használta forrásul könyve összeállításában, különösen a könyv II—IV. Classisának anyagát. Vegyük pl. a prágai kiadvány *De Metallis* fejezetének (Classis II. Cap. VIII.) szócsoportját. A szavak a következő sorrendben sorakoznak fel: *Metallum* — *aurum* — *aurum obryzum* — *argentum* — stb., stb. Comenius (Janua: X. 94—97.) ugyanebben a sorrendben, de *mondatokba illesztve* használja fel e szavakat: „Metalla e fodinis eruuntur, vel effodiuntur — Az értznemek a földből (bányákból) vájattatnak avagy ásatatnak-ki... — *Aurum* est perfectissimum: quia purissimum et ponderosissimum: praesertim *obryzum* — Az arany legtökéletesebb: mert legtisztább és legnehezebb (nyomóbb), kiváltképpen a finum (*termés, eresztett*) arany...” stb., stb. Az sem meglepő, hogy az anyag elrendezésében, sorrendjében is követi Comenius a prágai kiadást, de Comenius

már válogat is, és össze is von, úgy is mondhatnánk, megszűri a jobban használható ismeretanyagot, az arra vonatkozó szómennyiséget.

A prágai kiadás és Comenius Januaja anyagának sorrendjében található egyezést és különbséget (illetőleg a Comenius által végrehajtott szűrést) a következőkben mutatjuk be. A felsorolásban ( ) zárójelbe tesszük a Comenius által kihagyásra vagy összevonásra ítélt anyagrészt, s dűlt betűvel emeljük ki a párhuzamos anyagot.

a) Prágai kiadás: *De Elementis et quidem igni et aëre — De aqua rebusque aqueis — De terra — De metalis — De lapidibus et Gemmis — De arboribus — (De arboribus hortensibus — De fructibus arborum satiuorum) — De hortis — (De arboribus sylvestribus — De fructibus arborum sylvestrum) — De fructibus — (De Rosa et vite) — De Herbis* stb.

b) Comenius Januaja csoportosítása: *De Elementis — De Igne — (De Meteoris) — De Aquis — De Terra — De Lapidibus — De Metallis — De Arboribus et fructibus*. (Ebben a fogalomkörben nagyobb méretű összevonást hajtott végre Comenius) — *De Herbis — stb., stb.*

Párhuzamosan futnak mindkét kiadványban a következő fogalomkörök:

a) Prágai kiadás: *De avibus domesticis — aquaticis — De piscibus — De reptilibus et serpentibus — De insectis — De Homine* stb.

b) A Janua: *De Avibus — De Aquatilibus — De Reptilibus — De Insectis — De Homine* stb., stb.

Hogy Comenius Januaja valóban több, valóban újszerűbb tankönyv anyagában, megformálásában is, bizonyítja pl. az is, hogy a *De Homine* fogalomkörnek a prágai kiadásban felsorakoztatott, s Comenius által nagyrészt követett, illetőleg felhasznált szóanyagával kapcsolatban Comenius a Janua XX–XXIII. fejezeteiben erős realizmussal, vonzó és meggyőző tálalásban, a gyermeki érdeklődést is kiszolgáló, de a kor tudományának (pl. az anatómiának) színvonalát is tükröző valóságos kis értekezést nyújt az emberrel kapcsolatos ismeretekről (Az emberről, az emberi testről, a külső és belső tagokról, az érzésekről, az elméről stb., stb.). Ezzel az „újítással” azt is elérte Comenius, hogy már nemcsak névszókát, hanem e problémakörbe tartozó cselekvés, történés, milyenség, minőség és körülmény stb. fogalmakat megnevező igéket, mellékeveket, határozószókát is felsorakoztat, értelmez.

„Az emberről” (*De Homine*) című tárgy-, illetőleg fogalomkör szavait Comenius olyan mondatokba illeszti, amelyek egyrészt összefüggő ismeretsorozat nyelvi burkai, másrészt a természetes és a könnyen folyó értelmes nyelvi közlés jó példái. Hogy a tárgyak, a dolgok, s ezek fogalmai és a jelölő nevek, szavak mennyire a nekik megfelelő helyen és funkcióban vannak az összefüggő közlésben, s mennyire tekintettel van ez a megfogalmazás arra is, hogy a tanulók megfigyelőképességét, értelmét és a szép, az emberi, az „életes”, a természetes, a kifejező nyelvi formák iránti fogékonyságát is együtt, párhuzamosan fejlessze, már az első néhány mondata is bizonyítja: „Princeps animantium excellentissimus Homo, Mundi epitome, vagiens nascitur (Az élő állatoknak legfővebb (méltóságosabb) fejedelme az ember, e’ Világnak rövid sum-

mája (*remeke*) nyivákolva születik.) — Quem post partum, genetrix aut obstetrix, fasciis involutum fasciatumque in cunas reponit (Ki születése után a' szüleje avagy a' bába, pólában bétakarván és békötven, a' böltsöbe helyeztet.) — Nutrix vero alma, amplexens et amplexans alumnus suum, uberibus lactat, pappis satiat, sorditatum abstergit; pusio ipse lactet... (A' tápláló szoptató-dajka pedig megölelgetvén és apolgatván az ő szoptatósát, emlőivel (tsetseivel) szoptatja, *rágottal* (*popával*) megelégteti, és a' magát megrútítottat (*motskoltat*) *megettörli*, a' kistsinyded (tsetsemő) pedig ő maga szopik...)” stb., stb.

A természetet, az életet, a reális világot varázsolta Comenius ezzel a néhány mondattal is az iskola, a tanterem falai közé, s egyúttal a gyermeki „kósza” figyelem lekötését is sikerült elérnie. Ha az emberi testről (a külső és belső tagokról), az emberi agyról, az érzékszervekről (a külső és belső érzékenységről) szóló, rendezett ismeretanyag felsorakoztatását vesszük figyelembe, akkor azt tapasztaljuk, hogy aránylag nagy mennyiségű szót használ fel az ismeretek összefüggő közlésében, de nem mint szóhalmazt zúditja rá a tanulókra (mint a nomenclaturák), hanem mivel az emberi testet, illetőleg részeit szinte mozgásukban, élő funkciójukban mutatja be, az ehhez jól simult, elevenebb, mozgalmassabb, szemléletesebb és feltűnően reális, természetes jellegű megfogalmazásban a szavak is szinte megelevenednek, s a nyelvi mezőben jelentéstartalmuk is pontosan meghatározottá válik (vö. Janua: XXI—XXII).

Hogy Comenius e tárgykörben is mennyire használható ismereteket közöl, érdemes e comeniusi anyagot egybevetni pl. *Isidorus Hispalensis* (vö. Opera omnia: Coloniae Agrippinae, 1617.) hasonló tárgykörének (De homine et partibus eius) anyagával. Az első nagy különbség, hogy közlésében elvont etimologizálással kezdi az emberről szóló ismeretek adását: „Homo dictus, quia ex humo factus est... Graeci vero hominem ἀνθρώπον apellaverunt, eo quod sursum spectet, subleuatus ab humo ad contemplationem artificis sui...” stb. A test és részei leírását is valójában a megjelölő szavak, nyelvi elemek etimológiájával helyettesíti: „corpus dictum pro eo, quod corruptum perit... gustus a gutture dictus... manus dicta quod est totius corporis munus...” stb., stb.

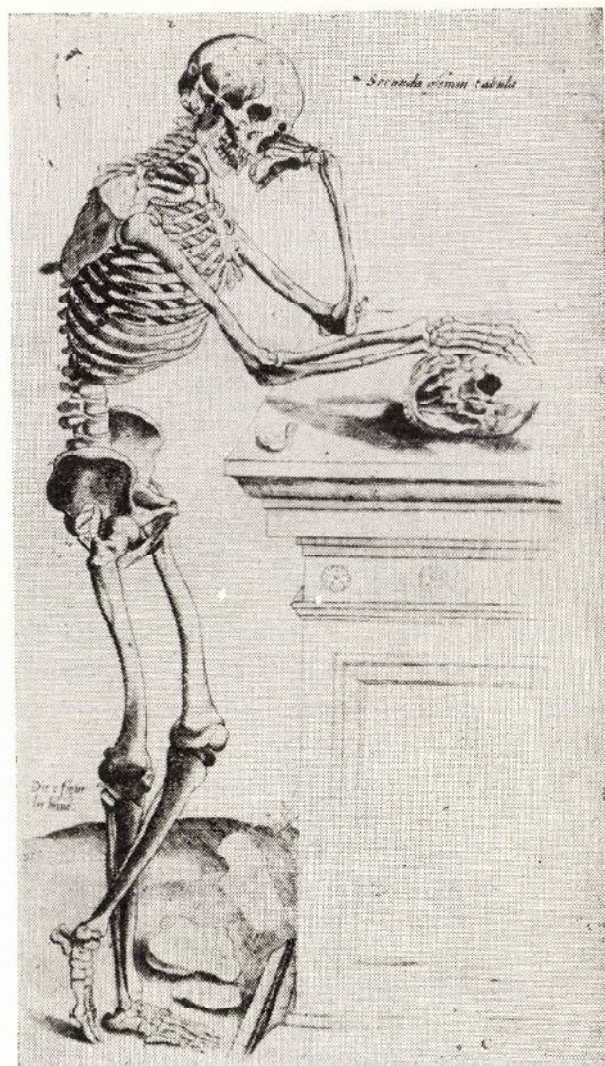
Comenius ezzel szemben az emberi test anatómiájáról nyújt kora tudományos eredményeinek színvonalán is álló ismereteket. Így valóban számúzi az iskolából a verbális magolást, az üres szócséplést, s a valóság tényei, a dolgok maguk állnak a középpontban, és a tanulók korszerű ismereteket is szereznek az anyanyelv, hazánkban a magyar nyelv segítségével is értelmezett szövegek útján.

Hogy az ismereteket még mélyebben vészhessék be az ifjak, Comenius tudatosan használta fel az oktatás hathatósabbá tételére a szemléltetést, a képekkel való ábrázolást, jól tudván azt is, hogy a rajz, a kép, a szemléltető ábra is szerves és aktív tényezője az oktatási folyamatnak, s a rajzok és ábrák segítségével is fejleszthetők a tanulók valóság iránti érzéke. A korszerű ismeretszerzés jó útja és módja a dolgok, a tények és jelenségek helyes szemléltetése. Nem véletlen tehát az sem, hogy Comenius tankönyveiben képeket, rajzokat és ábrákat is alkalmaz, és ezek a dolgokat, a jelenségeket és ismereteket a valóság összefüggései-

4. kép
(A pataki Janua képe)

5. kép
(Vesalius képe)

ben tárják a tanulók elé. Comenius képei, rajzai, ábrái ugyanis a lényeges dolgokat ábrázolják, a jellemzőt emelik ki, és a szó és a tárgy együtt kerül a tanulók érdeklődési körébe. Nem véletlen tehát az sem, hogy Comenius a szemléltetésre szánt képeket jól megválogatta, és mindig a legkorszerűbb és leghaladóbb tudományos eredményeket publikáló forrásokból vette át.

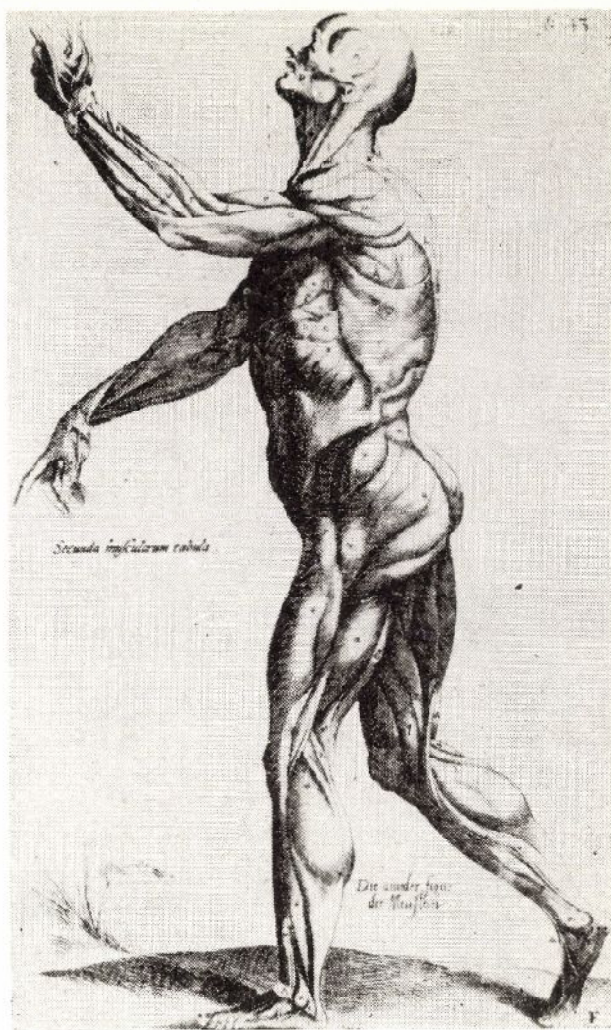
Eddig csak azt tudtuk, hogy a hazánkban, Sárospatakon megírt, s később Nürnbergben megjelent *Orbis Pictus*-t látta el képekkel. Legújabb kutatásaim nyomán (vö. róla *Acta Comeniana*: 1961. 245, 1962. 105, 178.) arról is számot adhattam, hogy Comenius már Patakon, a pataki nyomdában megjelent *Janua*-ban (*Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua... in usum Scholae Patakinæ edita*, 1652) és a *Schola Ludus*-ban (Patak, 1656.) is közöl a „tanulás céljára” készült képekből, rajzokból.

Az sem véletlen, hogy éppen az emberi testről és részeiről szóló

6. kép
(A pataki Janua képe)

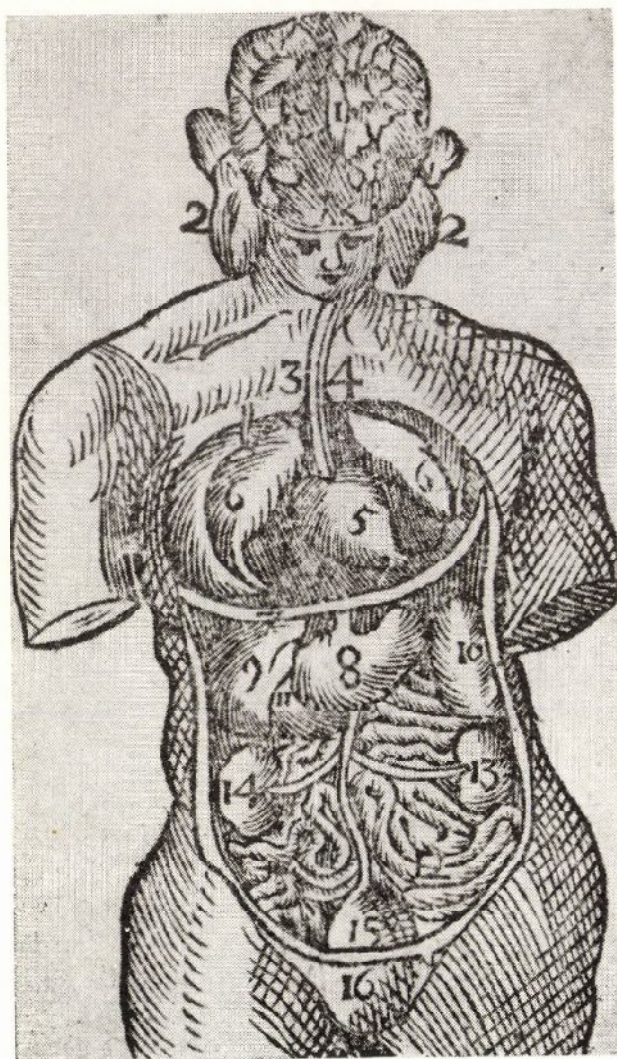

7. kép
(Vesalius képe)

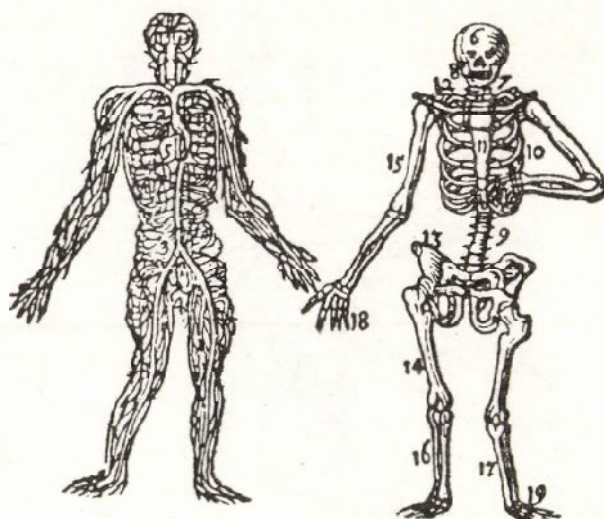
textushoz csatolt Comenius képeket már a pataki Janua lapjain is, s az emberi testről, az emberi testet alkotó csontokról és izmokról szóló fejezetek ismeretanyagát Comenius feltűnően jó képekkel illusztrálta. A *Partes corporis osseae* és a *Carneae partes corporis c.* fejezetekben az elméleti anyaghoz társult képek ugyanis a nagy anatómusnak, Andreas Vesaliusnak méltán híres könyvéből (*De Humani Corporis Fabrica*, 1. kiadás, 1543, a felhasznált kiadás: 1642) valók:

A Comenius-filológia számára *novumként* adtam számot erről a tényről „Comenius és Vesalius” című írásomban (Az Egri Ped. Főisk. Füzetek, 207. sz.) Vesalius művét a nagy Tizián tanítványa, a belga *Kalkar* táblái, rajzai tették még használhatóbbá. Comenius Vesalius úttörő művének rajzait, ábráit illeszti be a pataki Janua XXII. és XXIII. fejezetébe, és ezzel olyan bonctani művet használt fel forrásul, amely az emberi test felépítését magán az emberen mutatja be, és az emberi test anatómiai rajzait szinte élő környezetbe helyezi, s életes mozgásban,

8. kép

9. kép
(Orbis: Canales et ossa)

szinte élő működésben ad számot az emberi test csontjairól, izomhálózatról.

Azzal, hogy a pataki Janua XXII. (Partes corporis osseae: ossa capitis, trunci, artuum) és XXIII. (Carneae partes corporis: quae Anatomici vocant Musculos) fejezeteihez csatolt rajzokban Vesalius korszakalkotó és sok bonctani tapasztalat alapján írt anatómiai művének híres ábrái kerültek a magyar tanulók kezébe, a pataki ifjak merészen új és pontos ismereteket

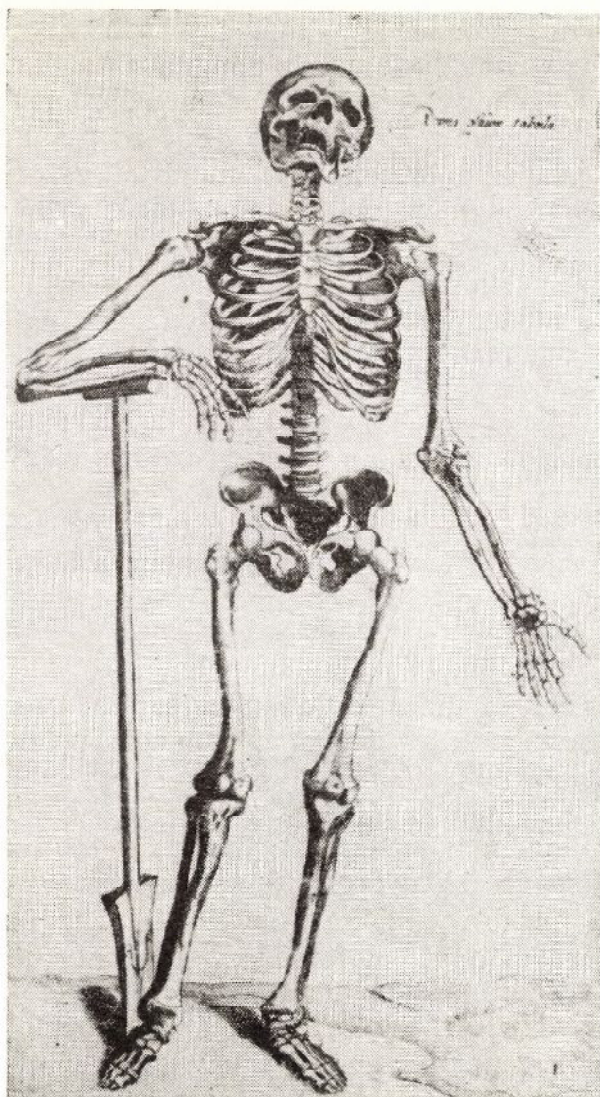
kaptak az emberi szervezetről, az emberi test felépítéséről.

A pataki Janua első ábrája szinte mozgalmas elevenségben és filozofikus vetületben szemlélteti az emberi test csontjait (vö. 4. képünk). Vesaliusnál az emberi test csontjait szemléltető ábra (secunda ossium tabula) hasonló mozgalmassággal teszi elevenné az emberi csontváz felépítését (vö. 5. képünk).

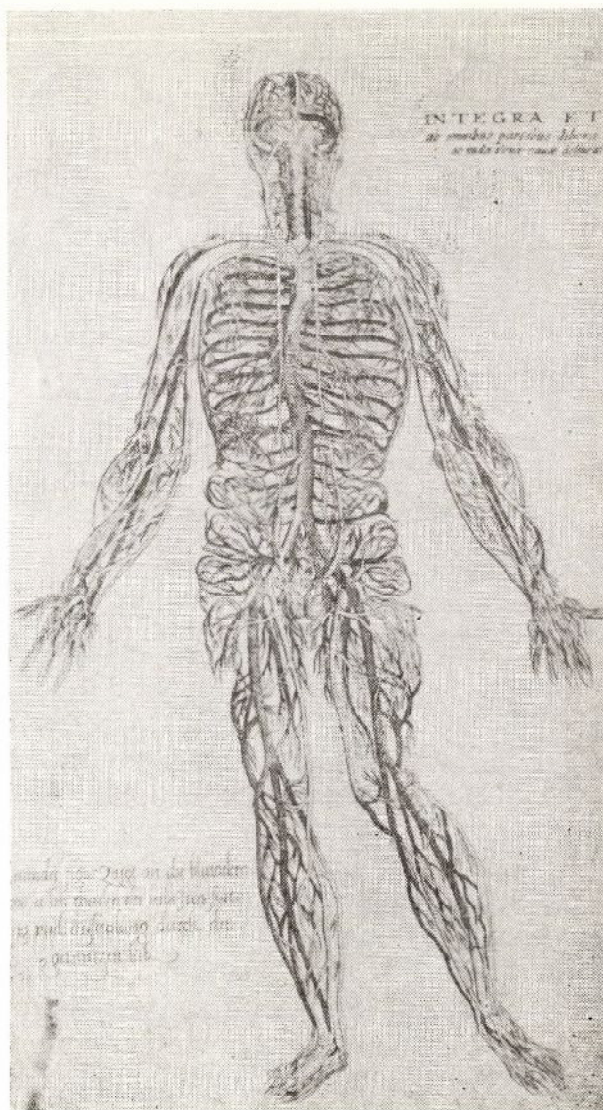
A két kép közötti különbség — Comeniusnál homokórát, Vesaliusnál emberi koponyát érint a csontváz keze — egyúttal a pedagógus és az orvos-anatómus szemléletének a különbségét is tükrözi. Comenius a pataki Janua XXIII. fejezetének (Carneae partes corporis) elméleti anyagát is ábrázoló kép (vö. 6. képünk) Vesalius anatómiájának is egyik leg-sikerültebb ábrája (vö. 7. kép). A két kép közötti azonosság külön bizonyításra nem szorul.

A pataki Janua negyedik képe [az első ábrát (Aër cum ventis) itt nem közöljük!] az emberi test belső részeit (Viscera) szemlélteti a tanu-

10. kép

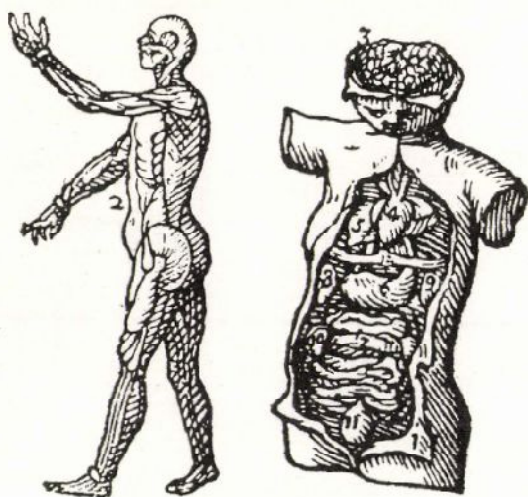
11. kép

lók előtt. A belső részekhez számokat is illeszt Comenius (vö. 8. képünk). Ezek a számok valóban az Orbis szövegének megfelelő szavaira, illetőleg a test belső részeinek elnevezéseire utalnak.

A számokkal ellátott ábra újra megjelenik az Orbis Pictus nürnbergi kiadásában (1658), és ez azt is bizonyítja, hogy Comenius nemcsak gondolt az Orbis Pictus pataki kiadására, hanem valóban meg is kezdte ennek a kiadásnak a nyomdatechnikai munkálatait is. Különben az Orbis Pictusnak az emberi testet, részeit és felépítését szemléltető képei is a Vesalius művében található ábrák nyomán készültek. Bizonyításul vessük össze az Orbis Pictus XL. fejezetének (Canales et ossa) két szemléltető ábráját (vö. 9. kép) Vesalius két, igen szemléletes képével (vö. 10—11. kép), s az azonosság teljesen egyértelmű.

Az Orbis Pictus XXXIX. fejezetének (Caro et viscera) két ábrájáról

12. kép

(vö. 12. kép) már az előbbieken szóltunk, és megállapítottuk, hogy ez a kép nem véletlenül szerepel a Janua 1652-es pataki kiadásában is. Comenius ugyanis világhírű képes tankönyvének, a Patakon írt és illusztrált Pictusnak pataki kiadását is tervbe vette, illetőleg nyomdai munkálatait is elkezdte, és hogy mégsem Patakon, hanem Nürnbergben jelent meg e könyv, talán azzal is magyarázható, hogy a pataki nyomda hiányos technikai felkészültsége nem tette lehetővé a megkezdett nyomdai munkálatok sikeres befejezését.

*
**

Comenius — mint erre már néhány példa elemzésével is utaltunk — hatalmas forrásanyagot tanulmányozott át a Janua megszerkesztését illető munkálatai közepette. Az általa jobbitott Janua-kiadások szövege és a Janua textusának az Orbis és a Schola Ludus számára átírt és átrendezett ismeretanyaga elsősorban azért is módosult, mert Comenius a tudomány fejlődését is nyomon kísérve, az új eredményeket is közvetíteni kívánta, és az ismereteket mindinkább valóságos összefüggésükben, s úgy kívánta közvetíteni, hogy a valóság tényeit sohasem hallgatta el, torzította el sem a vallás tételes előírásainak tiszteletéből, sem valláserkölcsei meggondolásokból, vagy emberi álszeméremből [vö. pl. Janua (§ XXI. 235) textusának a nemi szervekről adott leírását], de éppen az új didaktikai, nevelési célok szolgálatában az egyre növekvő ismerettömeget — bár a fejlődő és szélesedő tudomány és technika egészét kívánta áttekinteni —, jó pedagógiai érzékkel és tegyük hozzá, filológiai hozzáértéssel megszűrte, illetőleg átrendezte.

Hogy milyen természetű munkát végzett el e téren is Comenius, érdemes összevetni kora enciklopedikus jellegű összefoglalásainak, elsősorban éppen Alsted idevonatkozó munkájának (Encyklopedia) néhány fejezetét a Janua hasonló tartalmú, illetőleg azonos anyagot feldolgozó fejezeteivel.

Alsted az e tárgykörre vonatkozó ismeretanyagot a következő fő fejezetekre tagolva nyújtja: I. *De hominis essentia* [Részletező: a sok fiziológiai, anatómiai vonatkozást még több filológiai természetű ismerettel, a görög, latin és újabb kori szerzők (Galenus, Arisztotelész, Avicenna, Vesalius stb.) írásaiból vett idézetekkel köríti.]

II. *De Hominis existentia* (különösen részletező az *intellectus*, a *voluntas*, a *facultas loquendi*, a *fletus* címszók alá foglalt ismeretadásban!) Comenius Januájának hasonló jellegű anyaga azt is tükrözi, hogy Comenius Alsted munkáját is forrásul használta fel, de a polihisztor filológus

Alsted bő anyagát az eklektikus filológus, s a dolgok lényegét kutató pedagógus Comenius igen jó gyakorlati érzékkel válogatta, formálta és rendezte a *De Homine*, — *De Corpore et primum de Membris externis*, — *De membris internis*, — *De accidentibus corporis*, — *De sensibus internis*, — *De mente*, — *De voluntate et affectibus* című fejezetekben.

A Comenius előtti tankönyvek egyik legsúlyosabb hibája verbalizmusuk mellett nemcsak abban gyökerezett, hogy a gyermeki teherbíró képességet tekintetbe nem véve, hatalmas anyagot foglaltak magukban, hanem inkább abban, hogy az anyagot nehezen áttekinthető, tehát nem világos (helyesebben nem eléggé didaktikus) rendszerezésben tálták.

Ezzel szemben Comenius a Janua enciklopedikus ismeretanyagát e jól áttekinthető, zárt enciklopedikus körbe rendezve nyújtja (vö. Červenka: *Comenii Janua: Editio synoptica et critica: Bev.*)

I. *Deus*: *De ortu et creatione Mundi* [A világ eredetéről és teremtéséről (Janua: C. II.)]

II. *Natura*: 1. *Naturae fundamenta: De Elementis* (Az első elemekről). — *De Firmamento* (A csillagokról). — *De Igne* (A tűzről). — *De Meteoris* (A hegyek feletti levegőkről. A föld feletti dolgokról, légtüneményekről). — *De Aqua* (A vízről). — *De Terra* (A földről) [Janua: C. 3—8.]. — 2. *Lapides et metalla: De Lapidibus* (A kövekről). — *De Metallis* (Az ércekről) [Janua: C. 9—10.]. — 3. *Planta: De Arboribus et fructibus* (Az élő fákról és a gyümölcsökről) — *De Herbis* (A füvekről). — *De Fruticibus* (A csemetékről) [Janua: C. 11—13.] — 4. *Animalia: De animalibus* (Az állatokról). — *De avibus* (A madarakról). — *De Aquatilibus* (A vízi állatokról). — *De Jumentis* (A barmokról). — *De Feris* (A vadakról). — *De Amphibiis et Reptilibus* (A vízben és a szárazon csúszó-mászókról). — *De Insectis* (A bogarakról) [Janua: C. 14—19].

III. *De Homine: Homo ut pars naturae*: 1. *Partes hominis corporales*: *De corpore: de Membris externis*. — *De Membris internis* (A külső és belső tagokról). — *De accidentibus corporis* (A testnek külső esetéről). — *De Morbis* (A betegségekről). — *De Ulceribus et vulneribus* (A fekélyekről és a sebekről) [Janua: C. 21—25]. 2. *Partes hominis spirituales*: *De Sensibus externis* (A külső érzékenységekről). — *De sensibus internis* (A belső érzékenységekről). — *De Mente* (Az elméről). — *De Voluntate et affectibus* (Az akaratról és az indulatokról) [Janua: C. 26—29].

IV. *Opera hominum: De Mechanicis in Genere* (A kézi-munkás mesterségekről általában) [Janua: C. 30]. 1. *Opera ad vitam humanam conservandum pertinentia*: *De Hortorum cultura* (A kertek műveléséről). — *De Agricultura* (A földművelésről). — *De Molitura* (Az őrlés). — *De Panificio* (A kenyérsütésről). — *De Pecuaria* (A barom pásztorságról). — *De Lanionia* (A mézsárosságról). — *De Venatura* (A vadászásról). — *De Piscatione* (A halászásról). — *De Aucupio* (A madarászásról). — *De Coquinaria* (A szakácsságról). — *De Potulentorum paratura* (Az italok készítéséről). — *De Aurigatione* (A kocsisságról). — *De Navicularia* (A hajós mesterségről). — *De Itineribus* (Az utazásokról). — *De Mercatura* (A kalmárságról). — *De Vestiariis opificiis* (A ruházatot

készítő művekről). — De Vestituum generibus (A ruházatok nemeiről). — De Architectura et fabrilibus artificiis (Az építő mesterségről, az ács mesterségről) [Janua: C. 31—48]. 2. *Habitaculum humanum*: De Domo ejusque Partibus (A házról és részeiről). — De Hypocausto (A szobáról). — De Coenaculo (A vacsoráló házról). — De Cubiculo (A hálószobáról: az ágyas házról). — De Balneo et munditiae (A fürdőről és tisztaságról) [Janua: C. 49—53].

V. *Societas humana*: 1. *Familia* (A család). — De conjugio et affinitate (A házasságról és rokonságról). — De puerperio (A gyermekszülésről). — De cognatione (A rokonságról). — De oeconomia (A házi gondviselésről) [Janua: C. 54—57]. — 2. *Societatis humanae institutiones*: De Urbe (A városról). — De Templo (A templomról). — De ecclesia (A szent gyülekezetről). — De Ethnicorum Judaeorumque Superstitionibus (A pogányok és a zsidók babonáságairól). — De Curia (A tanácsházról). — De Judiciis (A törvénytételekről). — De Maleficiis et suppliciis (A gonosztettekről és büntetésekről). — De Statu Regio (A királyi állapotról). — De Regno et regione (Az országról és tartományról). — De Pace et bello (A békéről és a háborúról) [Janua: C. 58—67].

VI. *Mundus spiritualis*: 1. *Schola* (Az iskola). — De Schola et institutione (Az iskoláról és a tanításról). — De Museo (A tanuló házról) [Janua: C. 68—69]. — 2. *Litterae*: (Tanulmány, tudomány, tudományos műveltség). — De Grammatica (A grammatikáról). — De Dialectica (A dialektikáról). — De Rethorica et poësi (Az ékesszólás és költészet tudományáról). — De Arithmetica (A számvetésről). — De Geometria (A földmérésről). — De Mensuris et ponderibus (A mértékekről és súlyokról). — De Optica et pictura (A látás és képírás tudományairól, mesterségeiről). — De Musica (A muzsikáról). — De Astronomia (A csillagászatról). — De Geographia (A földrajz tudományról, a föld leírásáról). — De Historia (A történetírásról) [Janua: C. 70—81].

VII. *Mundus moralis*: 1. *Etika*: De Ethica in Genere (Az erkölcsöknek tudományáról közönségesen) [Janua: C. 81]. — 2. *Singulae virtutes* (Az erényekről). — De prudentia (Az okosságról). — De Temperantia (A mértékletességről). — De Castitate (A szüzességről). — De Modestia (Az emberséges jó magaviselésről). — De Autarkeja (A magának való elégségről). — De Justitia (Az igazságról). — De Fortitudine (A bátorságról). — De Patientia (A békességtűrésről). — De Constantia (Az állhatatosságról). — De Amicitia et humanitate (A barátságról és az emberségről). — De Candore (A szívbeli tisztaságról) [Janua: C. 83—94].

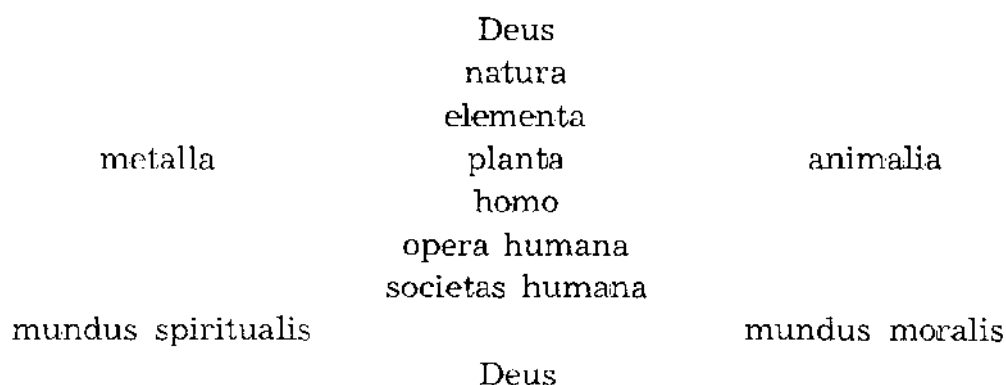
VIII. *Conversatio* (Társalgás). — *Ludicrum* (Szórakozás — játék — időtöltés). — De Conversatione erudita (A tudós társalkodásról). — De Ludicris (A játékos, tréfás dolgokról) [Janua: C. 95—96].

IX. *Homo mortalis* (A halandó ember). — De Morte et Sepultura (A halálról és temetésről) [Janua: C. 97].

X. *Deus* (isten): De providentia Dei (Az isteni gondviselésről). — De Angelis (Az angyalokról) [Janua: C. 98—99].

Cervenka már említett kiadványában (P. XIV.) a Janua tartalmának, illetőleg tárgyának igen áttekinthető sémáját is nyújtja:

Ez az összefoglalás is azt bizonyítja, hogy Comenius valóban a „mindenek megismerését” tűzte ki célul, úgy, ahogy arról maga Comenius beszél a *Janua* utolsó fejezetében, a berekesztésben (Clausula) [Janua: C. 100.]: „Habes enim hic summam et succintam, in brevi synopsi et complexione, seu rudimenta, qua Philosophiae, qua Theologiae: nihil tantopere omissum reor — Itt vagyunk summa szerént és röviden összefoglaló írásban és egybenfoglalásban mint-egy első seregélye (kezdeti) mind a világi bölcsességnek, s mind az istenről való tudománynak: semmit annyira elhagyottnak lenni nem ítélek...” [17].

Hogy Comenius ezt a hatalmas tárgyi anyagot (enciklopedikus anyagot) hogyan, milyen módszeres eljárásokkal kívánta megtaníttatni, a továbbiakban kell róla szólnunk. Természetesen ezzel a problémával szoros kapcsolatban van a *Janua* szövegével, megfogalmazásával, stílusával, egyszóval az anyag közlésével kapcsolatos néhány fontos kérdés felvetése is. Először is — s erre már forráskritikai vázlatomban utaltam is — a *Janua* nem annyira tartalmában, ismeretanyagában eredeti alkotás és jó tankönyv, hanem megszerkesztésében, megformálásában, megfogalmazásában, nyelvpedagógiai célkitűzésében és módszerében [18].

Comenius a *Janua* előszavában nem véletlenül ad igen elítélő véleményt a nyelvtanítás addigi helytelen módszeréről. A tények azt bizonyítják — írja Comenius —, hogy a hosszú éveken át folyó nyelv (latin nyelv) tanítás inkább kínzás volt (crux!), mint hasznos munka. A szavak és a nyelvtani szabályok labirintusában csak „ad garritum et nugas” és nem „ad rationabilem Rerum usum et sapientem de illis sermocationem” [19] tanítottak a növendékek. Éppen ezért a nyelvtanítás új útját, módjait kereső Comenius a Januat úgy szerkeszti meg, hogy az tartalmában (anyagában), megfogalmazásában és módszerében (erről külön is ad a könyvhöz intenciókat, nemcsak a nyelv, hanem a dolgok teljes szerkezetét (Rerum et linguae structura tota) egyszerű módon és természetes rendben (ordine simplici et nativo) mutassa be.

A Januat tankönyvként használó ún. januális osztály felállítása idején Patakon 1651-ben „A dolgok pontos megnevezésének hasznos voltáról” (De Utilitate accuratae Rerum nomenclaturae oratiuncula) címmel tartott beszédében Comenius még világosabban és még célratörőbben tárja fel a Januában, illetőleg annak megszerkesztésében követett didaktikai alapelveket és módszeres lépéseket.

Az alábbiakban ebből a szempontból külön-külön vizsgáljuk meg a Janua *textusát*, *szótárát* és *nyelvtanát*.

a) A Janua szövege, *textusa*

A Janua *textusában*, illetőleg az anyag közlésében annak az elvnek és gyakorlatnak kívánt elsősorban érvényt szerezni Comenius, hogy ez a tankönyv nem csupán csak a nyelvi ismereteknek, hanem egyúttal és elsősorban a dolgoknak, a reális ismereteknek is ismerettára legyen. S valóban, pl. Janua XXXIX. fejezetének szövege nemcsak a *madarász-ság* csoportnyelvi szavaival ismerteti meg a tanulókat, hanem a madarászás eszközeivel, munkájával stb. is. De ebben az összefüggő szövegben nemcsak eleven leírást kapnak a madarászó készségeiről, munkájáról, hanem e szövegben, e nyelvi mezőben a készségeket megnevező szavak is pontos értelmezést nyernek: „Auceps aucupio exstructo, per illices allectas, inescatasve aviculas et aves reticulis adobruit; aut viscatis calamis, quos amiti seu perticae exponit, implicat, aut laqueis et tendiculis illaqueat, aut decipula impedit.” — A magyar megfelelő szöveg révén a magyar gyerekek szókincse is bővült néhány csoportnyelvi szóval: „A' madarász a' madár-fogó szerszámot megkészítvén az édesgetések által magához hitegettetett és ételre tsalogattatott madarkákat és madarakat *hálótskákkal* meglesi (*megborítja*), avagy *lépes vesszőkkel*, melyeket a' *madarász-rúd*ra avagy *póznára* kitész, belé keverődteti avagy *törökkel* és *tzéklékkal* törbe ejti, avagy *keleprével* megtartóztatja...”

Másodszor lényeges újítása e tankönyvnek, hogy a Janua szövegében a dolgok és szavak között párhuzamosság van. A dolgokon a dolgok rendje szerint haladunk végig (per Res ordine rerum eundo!), és a dolgokat a szavakhoz, a szavakat a dolgokhoz (res Verbis, verba Rebus) kapcsoljuk. Így a tanulók reális ismereteket és pontos, világos nyelvi formákat együtt szereznek, tanulnak meg. A dolgok pontos megnevezését adó szavak a szövegösszefüggésben, a dolgok alapos, igaz és világos ismeretében (in Rerum notitia vera et fulgida) nem tartalmatlan nyelvi jelek csupán.

Ennek következtében a tanulók nemcsak a szavakat, s azok jelentését ismerik meg, hanem azokat a dolgokat, jelenségeket, gondolatokat stb. is, amelyeknek e szavak anyagi, nyelvi burkot adnak. A tiszta, világos fogalmak kialakítását is jól biztosítja a Janua szövege, mert a fogalmakat nem pusztán a név útján, hanem a dolgok jó ismerete alapján kívánja kialakítani. A Janua szövege nemcsak a latin nyelv kincstára, hanem a dolgoknak is mintegy egyetemes ismerettára, s így nemcsak a nyelv ismeretére készíti fel a tanulókat, hanem a világi feladatokra, az életre is.

b) A Janua szótára

A Janua szövegében funkcionáló latin s a latin szavaknak megfelelő anyanyelvi szavakat Comenius külön szótárban is közreadja, s a Janua „ismerettára”, *textusa* s *nyelvtana* elé szerves részként teszi a *szótárt* (Lexicon Januale), illetőleg — ahogyan még a pataki Janua szó-

tárát elnevezte — a *Sylva*-t (a latin szók erdejét). A pataki *Janua* előszavában Comenius külön is utal arra, hogy a pataki Januában a dolgozat, az ismereteket előadó, leíró szöveg előtt alapos meggondolások alapján adja a *Janua* megfogalmazásában felhasznált szavak értelmezését nyújtó szótárt és a szavak hajlításának (ragozásának, jelezésének) és összekapcsolásának szabályait feltáró *nyelvtant*.

Hogy milyen meggondolásokból került a pataki *Janua* elejére (*cur in fronte Januae?*) a szótár, Comenius részletesen is kifejti előszavában. Először azért, mert ezzel a fokozatosság elvének (az egyszerűbbtől az összetettebb felé) is eleget kívánt tenni. Az egyes szók, a szókészlet tagjai ugyanis csak építőkövei a nyelvnek, a beszédnek (*Vocabula singula rudimentum sunt Sermonis*), ezért kell az egyszerűbbnek előre jönni, az összetettnek ezt követni: jöjjenek hát előre a szavak, s azután következzen a belőlük szerkesztett beszéd (*ex illis compositus sermo*) — mondja Comenius. Másodszor azért, hogy a szavakat először szótári jelentésükben kell megtanulni, hogy annál könnyebben érthessük meg a szövegösszefüggésben sajátos, átvitt vagy alkalmi jelentésüket. A szótár így válik a *Janua* szövegéhez jól használható *tolmáccsá*! Ez a januális szótár különben sok szempontból is figyelemre méltó alkotás. A szavak ugyanis ebben a lexikográfai szempontokat és didaktikai célokat is tekintetbe vevő szótárban nincsenek önmagukban, hanem az egyazon töből származott szavak is rövid szövegbe kerültek. Vegyük példának a szótár latin szavainak egyik csoportját: „*Acerbus sapor, acerbat linguam; acerbitate sua; sed Verba acerbe dicta exacerbant animum.*” A megfelelő magyar nyelvi értelmezés, illetőleg szócsoporthoz így került be a szótárba: *kese- - keseríteni - - keserűség - - keserűen - - elkese- - ríteni* (bosszantani); b) *kese- - keserű - megkeseredett - keserűség - megkeseredni - keseredés - megkeseríteni.*

Ha a szótár latin szavainak etimológiai (képzett, összetett stb.) szócsoporthoz tartozókat tekintjük, akkor ez a pataki januális szótár a szűkebb értelemben vett etimológiai szótárak funkcióját is betölti, ha a szócsaládok szerint is csoportosított szavak *értelmezéseit* vesszük tekintetbe, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a mai szűkebb értelemben vett értelmező szótárak előzményét is tisztelhetjük a pataki *Lexicon Januale*-ban.

Vagy az egyes szavak *jelentését* (jelentéstartalmát) *értelmezi*, mint a modern értelmező szótárak az ún. tárgyi meghatározásban, vagy az *elnevezést magyarázza*, értelmezi, illetőleg rövid, összefüggő nyelvi formákban körülírja: pl. „*acetabulum: est cavitas in osse (a csont vágása) - macer (-ri et -ilentus) a defectu nutrimenti extenuatus: quomodo macet (-escit et -rescit) qui famem patitur. Tu animae maciem (ro -rem -ritatem -ritudinem) cave. Ager sepitur maceria (muro sine calce: e -iatur vero fimo sicco, aut nimio cultu. Coquus cibum durum macerat aqua, antequam maceret ignibus.*”

Így válik a tanulók előtt világossá egyrészt az, hogy a szöveg összefüggésben a szemléltető példákban feltárt jelentések, jelentésárnyalatok és jelentésváltozatok (sovány — soványocskás — sovány vagyok — soványít — gyengít — erőtlenség — soványodik — fogy — puhít — puhítás — lágyít — lágyítás — kínozik — kínzás stb., stb.) hogyan függnek össze,

másrészt az, amiről Comenius külön is értekezett [21] —, hogy a szavaknak a dolgokhoz való kapcsolásával a szavak *sajátos* jelentését is megismerjük, s így nyelvhasználatunk is helyesebb és árnyaltabb lesz a dolgok, a tárgyak, a jelenségek stb. pontos megnevezésében.

Comenius nagyon gyakran az önálló szóalak címszavának [pl. *calx* (cis)] közlése után jelzi is, hogy hány jelentése, jelentésárnyalata vagy jelentéscsoportja van a címszónak: „*Calx tria significat*: I. Significatio: *Lapidem*. II. Significatio: *Lapidem ustum in farinam pro coagmentandis lapidibus*. III. Significatio: *Extremitatem pedis* [kő ~ mészkő (mész) ~ sark (lábsarok)] . . .”

Nem egy esetben a jelentéseket külön egységbe sorakoztatja fel és értelmezi. Vegyük pl. a *colere* értelmezését (mivel ~ ápol ~ tisztel ~ díszít ~ lakik stb.)

Significatio I.: *Colere* (= honorare): *Colite deum* . . . stb.

Significatio II.: *Colere* (= Ornare) *Corpus autem colere nimio Cultu nolite*.

Significatio III.: *Colere* (= diligenter tractare): *Colite agrum vos Agricolae* . . . stb.

Significatio IV.: *Colere* (= habitare): *Colere urbem, has terras* . . . *incolant Urbem, cujus fiunt Incolae* stb.

A magyar tanulók számára a latin szóknál megfelelő magyar szavak útján való értelmezése is hozzájárult ahhoz, hogy a pataki *Lexicon Januale* hasznos eszközzé válhatott az iskolai nyelvi nevelésben.

A magyar tanulók azonban nemcsak a latin nyelv szókincse nagyszámú elemeiben gazdagodhattak, hanem éppen a magyar értelmezések útján a magyar szótári szókészlet bő tárházából is bővíthették egyéni aktív és passzív szókincsüket. Erről Comenius szól a pataki *Janua* előszavában: az anyanyelv, a magyar nyelv használata nemcsak a latin nyelv könnyebb megértésében játszik szerepet, hanem egyúttal az anyanyelv, a magyar nyelv művelésének ügyét is jól szolgálja (*Non Latinos intelligendis addet aliquid: sed Vernaculae culturam spectabat*).

A hangalakban eltérő, de jelentésükben azonos, a tájnyelvi, csoportnyelvi szavak, illetőleg az értelmi szinonimák együttes felsorakoztatása (pl. *Lora*: *Löre* ~ *Csiger* ~ *Máslás* — *Ciconia*: *Esztragh* ~ *Czakó* ~ *Gólya* — *gausape*: *lasnak* ~ *guba* ~ *cserge* — *certo*: *veszekedni* ~ *koczkodni* ~ *pántolódni* stb.) azt is elősegítette, hogy a nyelvjárási vagy csoportnyelvi szóváltozatok is szélesebb körben váltak ismertté, s így nemcsak a különböző nyelvjárási gócok szókincsbeli elkülönülésére hívta fel a figyelmet, hanem a nyelvi egységesülés útjára is bocsátotta e szavakat.

Figyelemre méltó a pataki *Janualis* szótár még abból a szempontból is, hogy a szavak értelmezésének teljesebbé tétele végett Comenius az illusztrálással is igyekezett néhány szónak a jelentését megvilágítani.

Egyik közleményünkben (vö. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, 1959. 340—341.) a magyar és a külföldi Comenius-irodalom számára egyformán *novumként* (vö. *Acta Comeniana*, 1961. 245, 1962. 108—109) adtunk számot kutatásunk szerénynek tetsző, de valójában igen fontos eredményéről, arról ti., hogy a pataki *Lexicon Januale* lapjain is megjelenik

a rajz, a kép a szavak értelmezésére. Az eddigi kutatók figyelmét elkerülte pl. az a rajz is, amit Comenius, illetőleg pataki nyomdász-munkatársai (Comenius éppen e szótár befejező fejezetében mint „Typographi nostri” emlegeti őket) a következő szövegbe illesztettek bele: „... Ele-
vamus *tollenonem*, *machinam* haustorium ad puteum (az ábra helye!)
deprimendo et tollendo haurimus aquam: *kankarek*...”

Az igen egyszerű technikával készített klisé nyomán alig tűnik fel a gémeskút rajza. A „játczó tsiga tsútsos” magyar nyelvi értelmezés közé illesztették a játék csiga képét, ábráját is. A szótár lapjain megjelenő rajz is azt bizonyítja, hogy Comeniust és magyar munkatársait nagyon foglalkoztatta a képekkel való ábrázolás, illetőleg értelmezés technikai megoldásának kérdése is. A pataki nyomdai viszonyok nem tették lehetővé, hogy az Orbis Pictushoz hasonlóan egy újabb nagy alkotás: a képekkel, ábrákkal is értelmező, képes szótár lásson napvilágot. A kezdő lépéseket azonban megtette hozzá Comenius, s éppen ezért tudománytörténeti szempontból is nagy jelentőségű a pataki *Lexicon Januale*. A szótár magyar címszavainak készítői, értelmezői (Tolnai, Szöllősi, Helembai, Szántai, s az „átnézés”, a „simitás” munkáját végző Szilágyi Benjámín István) nemcsak jó nyelvérzékükkel tűnnek ki, hanem a magyar szótáriróadalomban való jártasságuk is dicséretre méltó. Filológiaiilag is jó munkát végeztek. A magyar szójegyzékeket (főleg Szikszai Fabriciust) és szótárakat (Szeneci Molnárt) is felhasználták magyarításukban.

Különösen sokat merítettek munkatársuk, Szilágyi Benjámín István Janua-fordításának (a későbbiekben még szólunk róla!) magyar nyelvéből, szókészletéből. A két erdélyi pedagógus, *Tsaholczi János* és *Bihari Ferenc* *Index vocabulorum*-át is forrásul használták (vö. alopecia — gausape — homuncio latin szavak magyar megfelelőit!). Comenius Januájának indexéhez Erdélyben is készült magyar megfelelő. *Tsaholczi* nak és *Biharinak* a Januahoz készített magyar indexe, szómutatója, illetőleg szótári része 1647-ben Gyulafehérvárott jelent meg. A magyar szakirodalom nem sokat foglalkozott ezzel a munkával sem. *Szily Kálmán* (MNY. 7:321—322) *Nyelvtörténeti adatok* címszó alatt közöl belőle néhány szót (pl. *csetneki nadrag*: compes békó, lábravaló — *hamarposta*: cursor, futó, pályafutó stb., stb.), s arról is ír (MNY. 7:289), hogy *Bihariék* kijavították *Calepinus* és *Szeneci Molnár* egyik hibás szóközlését (linkabás — lankadás). *Simai Ödön* is (MNY. 4:15) csak rövid utalásban szólt róla, s rámutatott, hogy sok értékes anyagot tartalmaz a magyar nyelvtudomány számára nyelvjárás-történeti és szótörténeti szempontból egyaránt. Megállapítja azt is, hogy a magyarításban sok erdélyi tájszót használtak fel a szerkesztők, de élnek neologizmusokkal is (pl. *kölcsönözet*, *fűszerzet*). Részletesebben vizsgálta meg *Tshalocziék* szómutatóját *Melich János* (NYK. 36:294).

A két gyulafehérvári tanár a latin nyelvű Januahoz készített angol és belga indexet fordította le magyarra. *Tsaholczi* mint *interpre*s, *Bihari* pedig mint *translator* nevezik meg magukat a szótár befejező részében. *Melich* szerint önálló munkát végeztek, Szilágyi Benjámín fordítását sem vették figyelembe (vö. *Melich*: A magyar szótáriróadalom: 157.).

Mi azonban úgy látjuk, hogy a Nagyváradon, 1643-ban megjelent és Szilágyi Benjámintól készített magyar Janua-fordítást is jól ismerték, s fel is használták. (Erre utalunk is már.)

Meřich „jeles” alkotásnak tartja az *Index Vocabulorum*-ot, amely „megérdemli, hogy nyelvészeti kutatásaink alkalmával használjuk”. A magyar lexikográfiai és szótörténeti kutatás — sajátos módon — alig vett tudomást erről a kiadványról (a NySz. helytelenül a nyomdász neve alatt utal rá: Major: Latin—magyar szótár, 1647) (vö. újabban: Bakos: MNy. 59:464), *Gyarmathy* Sámuel (*Vocabularium*, 1816.) is jól ismerte, fel is használta, s az ún. „székely tájszó”-nak jelzett szavak egy részét innen vette át. Egy modern magyar szinoním-szótár szerkesztői számára is gazdag adattár ez a szómutató. Csak néhány példát ennek bizonyítására: *carnifex*: hóhér ~ hengér ~ bakó — *casa*: kunnyó ~ kaliba ~ viskó — *condylus*: begyeg ~ butko ~ tsomó — *conspicilium*: okulár ~ pápaszem ~ vendég szem — *iners*: tunya ~ rest ~ tudatlan ~ alkalmatlan ~ illetlen ~ mesterség nélkül való ~ lusta — *fodico*: váykálom ~ gyakdosom — *graphicarium*: pennatartó ~ pennavális — *vespertilio*: tenevér ~ denevér ~ szárnyas egér ~ puppenever ~ tön-denever (vö. Erdő-bényei: Janua: tündeneverek) — *venefica*: bűvös ~ bájos ~ boszorkány ~ ördögös ~ kantaires — *menda*: véték ~ hiba ~ gánts — *papilio*: lövöldék ~ leppendék ~ pillango ~ lepke (vö. Szilágyi Benjámintól: Janua: leppendékek, lepkék, pillangók — gyertyára repeső lövöldékek...) — *pensiculo*: meg-fontolom ~ gondolom ~ hányom ~ vetem ~ vizsgálom ~ bötsülöm — *vagus*: bűjdosó ~ tsavargó ~ kul-lározó ~ kuruttyoló [vö. *kuritoló*, Orbis, 1685: *circumforeani a kuritolók* (piatzi tseltsapók) stb., stb.].

Comenius a *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain részletesen szól a *janualis* szótárról is. A *Methodus* újabb változatának kézirata (vö. Miřkovská: Acta Comenia, 1961. 53—75.) alapján közölt részlet (Cap. XV. 15—27.) arról is tanúskodik, hogy Comenius a *janualis* szótár megszerkesztése előtt elmélyült tanulmányokat végzett a szótár-írás, a szótár-szerkesztés elméletére és gyakorlatára vonatkozólag is (vö. *Methodus*: Cap. V. 20.). Bennünket most elsősorban az érdekel, hogy mit ír Comenius a *janualis* szótár céljairól, feladatairól. Először is előjáróban kijelenti, hogy nem *thesaurus*-t, hanem *lexicon*-t kívánt megszerkeszteni, tehát nem olyan szótárt, ami magába foglalja a latin nyelv összes szavait, szólásait, hanem olyat, amibe csak a használatos (*usitata*), az alapjelentésű szavak kerülnek bele. De *promptuarium*-ot sem kívánt szerkeszteni: hanem olyan latin etimológiai szótárt nyújt át a Janua textusához, amelyben a latin szavakat az ábécé rendjében, etimológiai csoportokban, szócsaládokban rendezve (*vocum derivatarum copiam explicans*) szótározza.

A tanulóknak ezeket a szócsaládokba szerkesztett szavakat meg kell tanulniuk. A tanulást megkönnyíti az, hogy a szócsalád tagjai rövid mondatokba ágyazva értelmes közlést, ismereteket is nyújtanak, így „*Febris (-icula) facit, ut-iculosus-iat (seuicitet) quum illum — ilī suo frigore invadit.*”

A szótár értelmezésében tekintettel kell lenni azokra a tárgyakra

(ad Res), meghatározásukra, leírásukra is, amelyeknek megnevezésére használjuk fel az illető szavakat, tehát a szavak jelentéstartalmát értelmezzük: a) „**Tabulae:** sunt *ligna lata*, quibus *tabulatur* (et *contabulatur*, id est consternitur) pavementum; b) **Futis:** *vasculum* infusorium olim: a quo vas *futile*, quod facile liquorem effundit” stb. Ha magát a szót, a nevet, az elnevezést értelmezzük, akkor is utalnunk kell a tárgy körülírására, meghatározására is: „*Canna* (vel- a) *provenit in canneto*: e qua *textitur cannea* teges et *cannitium*, *cannistrum*. Per *canales* fluit aqua” — stb., stb.

Nagyon célravezető a latin szavak értelmezésében az anyanyelvi megfelelő szó útján is világosabbá tenni a tanulók számára egy-egy latin szó értelmét, jelentését, de ebben a tekintetben igen körültekintően kell eljárni, mert pl. a latin *caballus* szót nem adhatjuk vissza a német nyelvű értelmezésben a *Ross*, a *Pferd* ('ló, paripa') szóval, mert nem általában a lovat, s nem a költői használatú *paripát* jelenti a latin *caballus* szó, hanem csak az *igáslovat*, a nehezebb munkára használt lovat (*equum robustum*), s így a latin szónak helyes német megfelelője a *Gaul* szó.

A többjelentésű szavaknál (*polysemia*) a jelentésárnyalatokat a megfelelő elrendezésben, sorrendben, illetőleg fokozatokban (*gradationem in polysemis observamus!*) kell felsorakoztatni: Az *alapjelentést* (a szó megfelelő *elymonjára* való utalással) adjuk az első helyen, azután az *átvitt jelentéseket*, s ezek között a *kevésbé gyakori*, vagy *szűkebb körben* használt jelentésárnyalatok tekintetbevételével állítunk fel megfelelő sorrendet. Pl. *Liber*: „1. *liber*: *cortex*, *arborum interior et tencior* (a fák kérge, héja, háncsa) — 2. *liber*: *dehinc Folia* literis descripta, *ein Buch* (a több levélből álló könyv), quia olim pro chartis utebantur corticibus tiliaceis, vel tabulis faginis. Unde Germanorum vox *Buch* et *Fagum* et *Librum* significat.”

A képzett és összetett szavak anyanyelvi értelmezésében is arra kell törekednünk, hogy teljes megfelelés legyen a latin és az anyanyelvi szó között (*Parallelismus in Derivatis et Compositis*). Az alapszó és a képzett szavakban való megfelelésre idézi Comenius a következő példát: „*Terrere*: *schrecken* ('ijeszt, rémiszt'), *terror*: *Das Schrecken* ('ijedtség, rémület'), *terribilis*: *Schrecklich* ('ijesztő, rémületes').”

Az összetételekben való helyes megfelelésre Comenius a latin *emere* szó segítségével kapott összetételeket és anyanyelvi (német) értelmezésüket hozza fel példának: „*Emere* duo significat, 1. *Sumere* — *nehmen* ('venni'). 2. *Sumere pretio* — *kauffen* ('vásárolni'). Az első jelentésben alakuló összetételek (*composita a prima significatione*): *ad* — *imere*, *benehmen* ('elvesz, elragad, megfoszt'), — *Eximere*, *ausnehmen* ('kivesz'), — *Inter-et perimere*, *durchnehmen* (h. c. *durchstechen*) ('átvesz, elpusztít, megsemmisít, megszüntet').”

A második jelentésben (*a secunda significatione*): „*coëmere*, *zusammenkauffen* ('összevásárol'), *redimere*, *erkauffen* (erlösen) ('visszavásárol, kivált'), *redemptor*, *Erkauffer* (Erlöser) ('kiváltó, bérlő, megváltó') stb., stb.”

Egy-egy latin szó eredetére, etimológiájára vonatkozó észrevételt is hasznos tenni ebben a szótárban is, — mondja Comenius —, de csak

módjával, s a gyermeki felfogóképessegre való tekintettel, tehát legfeljebb ennyit: „*Acervus dicitur quasi Aggervus; ab aggerendo. Carcer quasi coërcer, a coërcendis petulantibus*” stb. Őva int azonban Comenius a haszontalan, a homályos és erőltetett (*Abstinemus tamen a nugatorijs, obscuris, coactis derivationibus*) etimologizálástól, szófejtéstől! Ezt tette pl. Varro („*Omnia Latina a Latinis derivare conatus est*”), s az őt utánzó Isidorus is. (A fentebbiekben már mi is idéztünk belőle!) A nevetséges és tudománytalan szófejtés példatárából is idéz néhány elrettentő példát Comenius is: „*Stella, quasi stans in coelo — Lapis quasi Laedipes, Lepor a Lepus, cujus caro est suavis*” stb., stb. Ha jól ismerjük egy-egy latin szó etymonját, akkor tárjuk fel (de mindig ad fontes respectare!), ha nem, akkor jobb hallgatnunk, mintsem hazudjunk, vagy éppen szélhámoskodjunk („*Ubi etymon ignoramus, tacere malumus, quam nugari*”) (vö. *Acta Comeniana*: 1961. XX. 1. 69. l.). Nem véletlenül utal Comenius végül arra is, hogy a *homonimák* („*eodem sono res diversissimas significant ut jus: justitiam et liquorem cibi cocti*”), a *szinonimák* („*sono diverso rem eandem significant, ut telum et sagitta*”) és a *paronimák* („*sono simili res dissimiles significant, ut clavis, clavus, clava*”) értelmezésében különös gonddal kell eljárni a *didaktikai célokat* is szolgáló szótár készítőinek, mert a szótárnak az is célja és feladata, hogy a nyelv használatában is eligazítást adjon a tanulóknak. Külön is int arra Comenius, hogy a szótár feldolgozása alkalmával *ne grammatizálgassunk* (*non admiscemus Lexico... quidquam Grammaticum*). A szótár legyen csak szótár, tehát tolmácsolja, interpretálja a szavakat. Hogy mikor és hogyan történik a *janualis* anyaggal kapcsolatos grammatikai ismeretek nyújtása, arról szól Comenius a *Janualis Grammatica*-hoz adott intenciókban, utasításokban.

A Janua nyelvtana

A *Janualis Grammatica*-ra is érvényes az, amit a Januáról általában megállapítottunk: nem anyagában van eredetisége, hanem abban a *rendben és módban*, amiben és ahogyan a latin nyelv nyelvtani szerkezetére vonatkozó tudnivalókat válogatja és feldolgozza. Természetesen — s ezt Comenius is megvallja —, ezen a területen is sokat tanult *Vivestől, Vossiustól* (aki Comenius szerint „*infinitos Grammaticorum errores detexit*”) *Scaligertől* stb. De arra is utal Comenius, hogy grammatikájában saját elgondolásait is igyekezett erőteljesebben érvényesíteni, hogy nyelvtana „*Usu amplior, praeceptis verior, praxi ammoenior*” legyen. Hogy ebben a tekintetben is számottevő a munkássága, *Gyarmathy* Sámuel értékelése is bizonyítja (vö. Bakos: Comenius és Gyarmathi Sámuel. Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve, 1961. 308—310.). Amikor Gyarmathi az *Okoskodva Tanító Nyelvmester* (1794) hasábjain azt kérdezi, hogy „*mütsoda rendel kellene... a nyelv törvényeket leg-helyesebben*” egy nyelvkönyvben megfogalmazni és rendezni, azt válaszolja, hogy „*alig lehet vala jobb módot s' rendet kigondolni, mint a' mi némüt ama' nagy tudományú Oskolák hasznára élt Férjfiú Comenius a' maga*

tanító munkáiban... előadott.” — Gyarmathi ezzel arra is utal, hogy Comenius külön is és több alkalommal írt azokról az elvekről (s arról a gyakorlatról), amelyek alapján megszerkesztette pl. a *Janualis Grammatica*-t is.

Comenius szerint a legfontosabbak a következők: a) A *fokozatos tagolódás* (hang — szótag — szó — szószerkezet — beszéd [nyelv]) következetes tiszteletben tartása; b) Az egyes *részekkel* kapcsolatos ismeretnyújtás mindig tekintettel van az egészre: „a beszéd egész művészetére” (non seorsim, sed junctim tractando). Comenius erre is utal, amikor ezt írja: „*Grammatica Janualis Sermonis structuram docens...*” Gyarmathi azt jegyzi meg, hogy „ez a’ természettel, és az emberi elme tehetségeivel igen meg-is egyezik, hogy az együgyűekről emelkedjék fel a’ mesterségebbekre (a *Simplicioribus ad Composita*)”; c) A Comenius előtti és kortársi nyelvtanok gyakorlatával (előbb álltak az elvont szabályok, s ezek után a nagy számban felsorakoztatott példák) ellentétben a *Janua* grammatikájában elől állnak a példák (ezek in ipso *Januae Textu* is megtalálhatók), mint világító fáklyák, s azután a szabályok. Comenius úgy osztotta el az anyagot, hogy a lap három kolumnára oszlik: első kolumnájában adja a *példákat* (*exempla*), a következőben a *szabályokat* (*praecepta*), a harmadikban a *gyakorlatra*, illetve a *gyakorlásra* szánt anyagot (*allegationes: pro usu et praxi*), elsősorban a *Janua* szövegéből válogatva, pl.:

I. Columna:	II. Columna:	III. Columna:
1. Utinam, bene, propter, ergo	Non nullae Voculae inflexiles (seu invariabiles) sunt	De his in Lexico et Textu suis locis
2. Vir loquitur (unus) Der Mann redet. Viri loquuntur (plures). Die Menner reden...	Numerus est vel singularis, quo res una exprimitur: vel dualis, quo duae, vel pluralis, quo plures...	Nulla Januae § est, ubi exempla Numeri (Jam singularis, jam pluralis) non occurrant.
3. Puer, puerulus, puellus, puellulus — Cortex, corticulus, corticellus, corticellulus.	Diminuta quaedam iterum et tertio diminuendum: apellanturque Diminuta diminutorum. (Qualia Germani ignorant; Bohemi cum Italis frequenter usurpant.)	N. B! 540, 623, 814.

Erre is utal Gyarmathi Sámuel, amikor azt állapítja meg, hogy Comenius „nem elől teszi a’ közönséges szokás szerint a’ törvényeket, és az után a’ példákat (*Exempla*), hanem inkább mindenkor egy jó példát elől tézsen és a’ból hozza ki a’ törvényt, és a’kor osztán több példákat is hord

elő.” *Gyarmathi* nyelvpedagógiai szempontból nagyra értékeli ezt a comeniusi gyakorlatot: „Igen jó és hasznos visszafordítás ez, kivált, ha a Tanító a’-ra tudja szoktatni tanítványait, hogy az ő okos kérdéseire tanulják — meg ki-húzni a’ példából a’ törvényt és ők-is hasonló példákat tsináljanak, vagy más jó Könyvekből hozzanak elő.”

d) A nyelvtani szabályokat, kivételeket nem zsúfolja (Comenius szavaival: „Ad Regulas paucissimas reducit omnia, ut plana fiant omnia”), a szabályok megfogalmazásában is egyszerűsége és világosságra törekszik. *Gyarmathi* nagyon találóan így rögzíti erre vonatkozó megjegyzését: „Lántz szerű össze-függéssel hozza-le (ti. Comenius) a’ maga törvényeit... s nem valami fellebbe járó megfoghatatlan szókkal... nem télesen együvé igen sok törvényeket, hanem inkább külön adja elő. Azt tette magának törvényül, hogyha valamelyik törvénye sok ágú volna, leg-alább a’nak egyik ága más törvényekben előre meg-világosított légyen.”

e) A nyelvi tényeket, törvényeket, s a megvilágító példákat az eltérő vagy megfelelő anyanyelvi, illetőleg vulgáris nyelvi tényekkel, példákkal (apposito vernaculo exemplo) is igyekszik világosabbá, felfoghatóbbá tenni, tehát — *Gyarmathi* szavaival — a latin nyelvi tényeket „az Anya nyelvvel és némelly nyelvekkel össze-hasonlítja, a melly sok dolgokban világosságot és könnyűséget mutat”. Pl. *Amans*: der Liebende, *amatus*: der Geliebte, *scribens*: der Schreibende... *moribundus*: sterbfertig *potest* esse, *scit* canere, *vellet* amari. *Conatur* evadere: Bemühet sich zu entgehen (In verbis conandi Germani praemittunt) Infinitivo zu: Er befließiget sich (unterstehet sich, unvaget sich etc.) zu thun stb., stb.

f) A nyelvtanítás és tanítás (egészében és részceiben) célját elsősorban a didaktikai szempontok figyelembevételével határozza meg. Pl. a *Janualis* nyelvtan tanítása és tanulása célja nem csupán a nyelvi tények, törvények, nyelvtani szabályok leírása, beemlézése, hanem a helyes beszédre és írásra nevelés céljának szolgálatában annak a megmutatása is, mikor helyes egy nyelvi forma, s hogyan kell vele élni helyesen a beszédben. Ezért a nyelvtan nemcsak grammatikai ismereteket ír le, illetőleg nyújt, hanem megtanít a beszéd és írás helyes használatára (ad recte loquendum et scribendum), az írott alkotások, a könyvek megértésére és azok utánzására (librorum et sermonum intellectionem et imitationem). Comenius ennek szellemében is a hagyományos meghatározást adja a nyelvtanról, a grammatikáról: „Grammatica ars recte loquendi et scribendi.” A grammatika részeit is úgy határozza meg, hogy egyúttal arra is utal, milyen nyelvpedagógiai feladatokat végzünk el az egyes részekben nyújtott nyelvi anyag, nyelvtani ismeret megtanítása és megtanulása folyamán:

- I. *Orthographia*, quae doceat recte scribere.
- II. *Prosodia*, quae doceat recte pronuntiare.
- III. *Etymologia*, quae doceat recte partes orationis dignoscere.
- IV. *Syntaxis*, quae doceat recte construere...

Az egyes részek anyagának (De litera, de Syllaba, de voce, de phrasi, de sententia, de periodo, de oratione) leírásában bőven nyújt normatív

jellegű ismereteket (quomodo recte formetur, quomodo recte efferatur ore et calamo!) is. Pl. a hangokról (betűkről) szóló ismeretek között nemcsak az egyes hangok képzésének leírását, a hangok felosztását nyújtja, hanem ilyen normatív jellegű ismereteket is: „S quomodo sonat? Inter duas vocales leni sibilo, ut *Usu*; alibi acuto, ut *Sus*, *Sospes*... pessime Hungari, ubique simplex S (= sz) tanquam *sch* (= š)... S latinum proferendum est, ut Hungaricum Sz... „A magyar gyerekek š ejtését, s általában a magyarországi š-ezést hibának tartja, s felhívja a figyelmet arra is, hogy a magyarok javítsák ki ezt a hibájukat: „Eminent ut Gentium risum effugiant.”

Comenius a *Janualis Grammatica*-hoz írt bevezetőjében (Ad Lectorem...) arról is szól, miért tartották sokan a nyelvtannal való foglalkozást az iskolában tortúrának, sisiphusi munkának (Sisyphus labor). Elsősorban azért, mert az iskolai nyelvtanokat elárasztották a zavarosan és homályosan megfogalmazott grammatikai szabályok tömegével (confusis et obscuris Grammaticis praeceptis). Nem véletlen az sem, hogy sokan törték a fejüket, hogy szabadíthatnák meg az iskolákat és a tanulókat ettől a tortúrától. Két módot is ajánlottak erre. Az egyik: nincs szükség a nyelvtan oktatására, ki kell iktatni az oktatásból, s a latin nyelvet „sine grammatica, potius usu”, tehát a nyelvtan tanulása nélkül, s a jó szerzők műveinek olvasása útján (bonorum Authorum lectione) kell oktatni és tanulni. Ilyen értelemben nyilatkozik — s Comenius szerint „non sine causa” — *Lipsius*, aki a nyelvtan tanítását haszontalannak, feleslegesnek tartja a nyelvi nevelésben (Grammaticas nugas appellat). Méginkább *Caselius* (Grammaticas plusquam nugas appellat). Azt tartották ezek a férfiak, hogy a grammatika nem alkalmas, illetőleg nem képes „ad veram Eruditionem” nevelni a tanulókat.

A másik út: meg kell javítani a nyelvtankönyveket, meg kell jobbitani a nyelvtanítás módszereit. *Lubinus* is ezt ajánlja, s ezt az utat követte Comenius is a *Janualis* grammatikája megszerkesztésében, s a *Janualis* grammatikához adott módszertani útmutatásaiban. Olyan nyelvtant kívánt benne megszerkeszteni, amely úgy akar a teljesség igényének (plena grammatica) eleget tenni, hogy a sok, felesleges nyelvi szabályt, kivételt kirekeszti belőle, de nem mellőzi a *hasznos* nyelvtani ismereteket (necessarium nihil omittit).

A nyelvtan fő részeinek (etymologia, Syntaxis) anyagát nem egymástól elkülönítve kívánja tárgyalni és megtaníttatni (nec seorsim tractando) hanem *szerves egységben*. A nyelvtani szabályok megvilágítására szánt példák nagy része feltalálható (s erre Comenius pontosan utal is) a *Janua* szövegében (Omnium constructionum exempla in ipso Januae Textu reperiantur), s így a *Janua* szövege egyúttal „*Grammatica concreta*”.

S végül arról is szólnunk kell -- bár ezt a kérdést már érintettük --, hogy Comenius a *Janua* grammatikáját, annak az oktatásban elfoglalt helyét, felépítését, beosztását, anyagelrendezését változtatta, illetőleg többször változó elvi álláspontjához igazította. Erről maga is szól a *Ventilabrum* hasábjain. A latin s általában a nyelvek tanításában követhető és követendő helyes utak és módok keresésében Comenius is

sokat és sokszor kísérletezik, s e kísérletezés folyamán végrehajtott változtatásait (pl. elől a szöveg, azt követi a szótár és a nyelvtan, vagy elől a szótár, s azt követi a nyelvtan és a textus, vagy elől a példatár a nyelvtanban, s azután a száályok, illetőleg előre kerülnek a szabályok, s azután a példák stb., stb.). Ezt is úgy tekintjük, mint fejlődésének, olykor megtorpanásainak, bizonytalanságainak megannyi állomását. Egy bizonyos :kísérletezett, próbálkozott, s pl. éppen a *Janualis Grammatica* (anyagában, az anyag elrendezésében, módszeres eljárásaiban) azt tükrözi, hogy Comenius a *tökéletes* módszer keresése útján a tanítandó anyag és a nevelési cél egységére is tekintettel alakította módszereit, s magát a megtanítandó anyagot is.

A magyar Janua

A Janua magyar szövegének nyelvészeti jelentősége

Ismeretes, hogy Comeniusnak szinte világhírré szert tett (per orbem tendens atque patens) tankönyve, a Janua hazánkban is korán megkezdte hódító útját. Albelius Simon már 1638-ban kiadta Brassóban (vö. Horányi: Memoria: Pars. I. 17. RMK. II. 144 (520), Bakos: I. 910.), s azóta számtalan (valóban alig számbavehető és pontosan nehezen azonosítható) kiadásban látott a magyar nyomdákban is napvilágot (vö. Bakos: A magyar Comenius-irodalom I—V.). A magyar iskolák kedvelt tankönyve lett, s így nem véletlen, ha az egykorú iskolai feljegyzések (tantervi dokumentumok, jegyzőkönyvek) s általában az iskolatörténetek oly gyakran szólnak róla. A Januaval természetesen Comenius nyelvpedagógiai elgondolásai, módszerei is gyökeret vertek hazánkban is, s a gyulafehérvári, váradi, pataki professzorok (köztük Alsted, Bisterfeld, Szilágyi Benjámín, Tolnai, Veresegyházi, Tsaholczi, Bihari, Piscator stb.) korán eljutottak annak a felismeréséig is, hogy a Comenius által is kívánt anyanyelvi (magyar nyelvi) fordításra is szükség van. Ezt az igényt elégítette ki *Szilágyi Benjámín István*, akinek — Kiss Áron nagyon találó és igaz szavaival élve „igen jó magyarsággal való Janua-fordítása” [23] 1643-ban jelent meg (*Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive Seminarium Linguae Latinae et Scientiarum omnium . . . in usum Scholae Varadiensis . . . in Hungaricam linguam translata* Per Stephanum Beniamini Szilágyi, ejusdem Scholae Rectorem Varadini, 1643.) [vö. RMK . I. 324 (749). II. 178. (637), Bakos: I. 1066, a bártfai kiadás: 1643. vö. róla: RMK. II. 171 (614). M. Könyvszemle, 1879. 27—33, Bakos: I. 904.].

Szilágyi Benjámín — aki különben Alsted tanítványa is volt a gyulafehérvári kollégiumban —, a *váradi iskola rektori* tisztét látta el akkor, amikor a Januat lefordítja. Később Patakon lesz rektor (1645—47), s Comenius Patakra való meghívásának egyik következetes és lelkes támogatója. S amikor Comenius Patakra került, Szilágyi Benjámín — bár már nem tanít a pataki kollégiumban (a szomszédos Újhelyben tevékenykedik) —, mégis segíti Comeniust elsősorban éppen a latin—magyar nyelvű tankönyvek előkészítő munkájában. Erről maga Comenius is el-

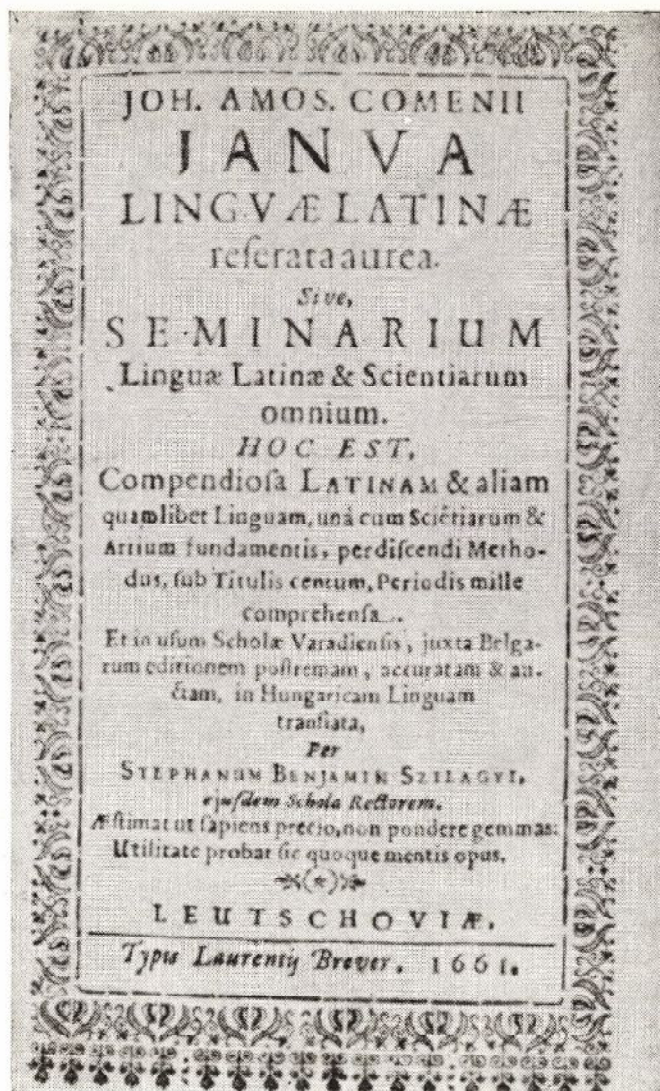
ismerően nyilatkozott 1651. február 8-án kelt beszéde ajánló soraiban. (De reperta ad Authores Latinos ... via), megemlítve azt is, hogy *Szilágyi Benjámín* — éppen Janua-fordítása révén — a latin—magyar tankönyvek készítésében „már dicséretesen működött férfiú” (ante jam cum laude versato). A pataki tankönyvek [a Vestibulum, a Janua (a Lexicon Januale)] magyar nyelvi értelmezésében a gondos átnézés, a „simítás” (lima) szerepét vállalja, illetőleg végzi el, Comenius és a magyar munkatársak teljes megelégedésére.

Hogy a magyar nyelv valóban alkalmas a tanítási nyelv szerepére, Szilágyi Benjámín is bebizonyította, éppen Janua-fordításában. A latin szöveg mondanivalóját nemcsak „tartalmában” adja vissza, hanem a pontos, a hiteles fordítás *magyar nyelve* a latin megfelelőnek a nyelvi formákban, a szókészletben, a mondatfűzésben

stb. egyaránt egyenlő értékű társa, kísérője. 1643 óta újra és újra kiadják ezt a fordítást. Az újabb fordításra senki sem vállalkozik, s ez a tény is azt bizonyítja, hogy *Szilágyi Benjámín* sikeres fordítását nyújtja a latin Januanak (az első kiadás tanúsága szerint „juxta Belgarum editionem Postremam accuratam et auctam” kiadást használta textusának).

A későbbi kiadásokban is egyáltalában nem, vagy alig változik a magyar szöveg nyelve (szókészlete és mondatalkotási módja, sőt helyesírása is! stb.), illetőleg, hogy milyen értékű a változás, álljon itt példának néhány szövegrészlet:

1643 (Bartphae): VIII. A földről: A föld színe néhol nedves avagy vizenyős (ingoványos, posvány, söppedékes) lápos és Sompokos, néhol száraz és kősziklás. — 1673 (Claudiopoli): VIII. A Földről: A föld színe néhol nedves, avagy vizenyős (ingoványos, posvány, seppedékes), lápos és sombokos, néhol száraz és kősziklás.” — 1729 (Debrecen): VIII. A Föld-

13. kép

ről: A föld színe néhol nedves avagy vízenyős és lápos (ingoványos, posvány, söppedékes), néhol száraz és kősziklás. — 1643 (Bartphae): XI. Az Élő-Fákról: ... A Kopácsolékját (butkoját) elvesse (el-háncsa) — 1673 (Claudiopoli): ... A kopácsolékját (butkoját) el-vesse (el-hantsa) — 1724 (Lőcse): ... A kopátsolékját (héját) elvesse (lehántsa) — 1643 (Bartphae): XIV. A Madarakról: ... a rétze *zatyog* (*retzeg*), a tyúk *karítsál*, *kodátsol* és *kotyog*, az holló *korrog*, a kakuk *kakuckol*, az éjjeli bagoly *huhol*, a szarka *tsörög*, a tsóka avagy zajkó *tsátsog*, a varjú *kákog*, a fetske *fitserékel* (*fetseg*), a veréb *tsiripel*, avagy *tsipeg*, a madárfi *pipeg*, a patirta *tireleret* énekel (*alauda tirelire modulatur!*), — 1673 (Claudiopoli): a rétze *zatyog* (*reczeg*), a tyúk *karicsál*, *kodácsol* és *kotyog*, a holló *korrog* ... a csóka avagy szajkó *csácsog* ... a veréb *csiripel* stb., stb. 1729 (Debrecen): teljes egyezés az előbbiekkal!, 1724 (Lőcse): a rétze *zatyag* (*retzeg*), a tyúk *karítsál* és *kodátsol* s *kotyol* (*kotol*), a holló *korrog* ... a madárfi *pipeg* s' a 't (a szöveg itt megszakad: az *alauda* kimaradt a latin értelmezésből is!).

A magyar Janua szövege tehát sem az évekkel, sem a nyomdák változásával nem, vagy alig módosul, s olyan méretű modernizálási kísérleteket nem élt át, mint a magyar Orbis Pictus. Ez részben azt is jelentette, hogy az egyre fejlődő élet (a technika, a tudomány, a mesterségek, a technológia stb.) fejlődési ütemét, illetőleg eredményeit nem közvetítették a Janua új kiadásai, s így lassan valóban szinte kikopott az iskolai használatból.

1746-ban már Szilágyi Sámuel a Maróthi György felett tartott emlékbeszédében (vö. Museum Helveticum, Pars I. Tigurini, 1746.) valóban úgy látta — éppen a fent említett okok miatt —, hogy sok felesleges, elavult és nem a kornak szóló ismeretet tálal a tanulók elé ez a tankönyv (*pueri per nugas circum ducebantur*), s modernizálásra szorulna a könyv tartalmában (sok felesleges ismerettel terheli meg az emlékezőtehetséget), s megszerkesztésében (mert 1746-ban már „malecohaerens”), és megfogalmazásában (mert 1746-ban már „arenosa”) és nyelvében is.

A nyelv szempontját tekintve két síkon vizsgálhatjuk a Janua nyelvét: a latin síkján és a magyar szöveg nyelve síkján. Szilágyi arról is vall, mit tartottak egyesek — köztük ő és Maróthi is — Comenius tankönyveinek latin nyelvről. Elítélő volt a véleményük: szerintük nem a tiszta latinság forrása (*purae Latinitatis fons*) a tanulóifjúság számára, csak konyha-latinságra oktat és szoktat. Persze ennek az elítélő véleménynek kialakításában és terjesztésében azok is ludasok (Morhof is köztük volt), akik az affektált, jól cirkalmazott latin stílust, a latin körmondatok üres retoricismusát, s a szócsaták formalista játékát stb. szerették volna látni Comenius tankönyveiben is. Nem értékelték, nem értették meg azt sem, sőt elítélték, hogy Comenius oly sok engedményt tett az anyanyelveknek is a tanításban: s egy tankönyvben a latin nyelv mellett egyenlő értékű partnerként funkcionáló anya- (a magyar) nyelv irányában is közömbösek (sok esetben ellenségesek) voltak.

Mi pedig most éppen a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténeti síkjában szeretnénk a magyar Janua, illetőleg a Janua magyar nyelve jelentőségét kiemelni. Pais Dezső méltán hívta fel a figyelmünket arra,

hogy az iskola a műveltségnek „nemcsak terjesztésében, hanem egységesítésében is fontos tényező, s így a műveltség fő hordozójának, a nyelvnek egységesítésében, kiegyenlítésében is jelentékeny szerepet játszik”. (Vö. A II. Orsz. Nyelvészkongresszus, Bp. 1954. 150.)

Milyen szerep jutott éppen ebből a szempontból a Janua magyar nyelvének? Először is azzal, hogy Comenius maga kívánta, sőt elő is írta, hogy a latin szöveget az anyanyelv, a magyar nyelv segítségével kell oktatni, értelmezni, s a tankönyv latin szövegéhez (szótárához, textusához) a megfelelő magyar fordítást is el kell készíteni, a magyar tanítási nyelv követelése és megvalósítása irányában is igen jelentős lépésre buzdította a magyar iskolákat, a magyar oktatókat.

Szilágyi Benjámin Janua-fordításának magyar nyelve is *kisegítő eszköz*, s „*statiszta*” (Pais) szerepében is bizonyosságot tesz egyrészt arról, hogy magyar nyelven is lehet tankönyvet írni, illetőleg a latin tankönyvet magyarra fordítani, mert ez a nyelv ebből a szempontból sem alábbvaló a latinnál, tehát a latin nyelv mellett a magyar nyelv is alkalmas a tudományok, az ismeretek közlésére, a magyar nyelven is ki lehet mindent fejezni, másrészt kérdésessé vált a latin nyelv terminológiai illetékessége is, hiszen Szilágyi Benjámin Janua-fordításának magyar nyelve azt is bebizonyította, hogy „alig lehet olly dolog, munka, vagy tselekedet, a’mellynek illendő Magyar nevet az értelmes ember mindjárást nem találhat.” (Geleji Katona.)

Figyeljük meg, hogy a magyar Janua a latin textus nyelvének mind zártabb formáit, nyelvi fordulatait, mesterségesen szabott, fegyelmezett mondatsémáit, mind terminusteknikusait, műszavait, általában a latin szókészletet úgy fordítja le, hogy a magyar szövegben sem a Janua textusa, sem értelme csorbát nem szenvedett, pedig Szilágyi Benjámin is tudatosan törekedett arra, hogy ne csak „Grammaticae, böltüre böltüt” (Meliusz Juhász Péter) fordítson, hanem úgy is, hogy a két nyelv sajátos jellegét is tükrözze a fordítás nyelve. Éppen az erre való törekvésben, az ezért való harcban erősödött a magyar nyelv kifejező ereje is. Vegyünk néhány példát a fentebb elmondottak bizonyítására. Az alábbi közlendő szövegrészben pl. szinte kézzel fogható példáját látjuk annak, mennyire megküzd a fordító a latin szöveg hosszú mondatával: mindent ki akar magyarul fejezni, ami benne van a latin mondatban, s hogy egy-egy latin szó, latin nyelvi forma legjobb, legkifejezőbb, s valóban a magyar nyelv szellemének is megfelelő szóval fordítson, a „betüre” fordított szó mellé szinoním-párnak teszi a helyesebbnek vélt nyelvi formát: pl. *beszédet indít (szóba ered)*, *béköti (foglalja)*. Bár a latin terminusteknikusokat is bennhagyja olykor a magyar szövegben, de zárójelben melléjük teszi a magyar megfelelőt *egy szóban* vagy körülírással kifejezve: pl. szerepelteti az *argumentálván*, a *disputál*, a *principiumokból*, *argumentumokat* stb. latin szavakat, de a nyelvtisztaságra, a purizmusra törekvés jegyében ez idegen szavakat (műszavakat) magyarul is kiteszi, illetőleg körülírja: *argumentálván: erősséggel állatván* — *disputál: vetélkedik* — *principiumokból: előljáró bizonyos fundámentumokból* — *argumentumokat: erősségeket, egymásból folyó erős okokat* (e műszavakkal kapcsolatban forrásként Szenczi Molnárra is utalhatunk:

argumentum: erősség, *argumentor*: erős okokkal bizonyítók stb.). Állítsuk most egymás mellé a latin textust és a magyar megfelelő szöveget. „De quocunque themate ac problemate disserens, de quaestionibus dubiis, pro et contra argumentando: disputat: nonnulla vero, ex necessariis atque vernaculis principiis, apodictice ac solide demonstrat, argumenta Syllogismis argute innectit, methodoque apposita omnia digerit — Akár melly tzelul feltett dologról (de themate. B. J.) és kérdésről beszédet indítván (szóban eredvén), a kétséges kérdésekről, érette és ellene (pro et contra B. J.) *argumentálván* (erősséggel állatván) *disputál* (vetélkedik); némellyeket pedig szükségképen és tulajdon-való *printzipiumokból* (előljáró bizonyos fundamentumokból), nyilván-való tagadhatatlan erősségekkel megmutogat; az *argumentumokat* (erősségeket, egymásból folyó, erős okokat) egymást követő formákban (syllogismis. B. J.) *békötí* (*foglalja*), és helyes tanításnak útja szerént mindeneket elrendel.” (Janua: § LXXI. 750.)

Szilágyi Benjámín a megfelelő magyar műszókat egyrészt 1. a magyar szójegyzékek, Szenczi Molnár stb., tehát a *szótári hagyomány* alapján válogatta, másrészt 2. a *korabeli magyar iskolákban már funkcionáló magyar szakszókészletből* vette. Itt most csak néhány példának a bemutatására szorítkozunk: (Janua: § III.) *Elementa: Éltető- állatok* (vö. Gyöngyösi Latin—Magyar szótártöredék: 581. *Éltető állatok*: sunt initia rerum: aqua, ignis, aër, terra: ex quibus omnia generantur. — Murmellius: 208. *Éltető állatok* — Calepinus: *elementa*: sunt principia omnium rerum: *Éltető állatok* stb.) — *Planetae: A Bujdosó — Tsillagok* (Janua: § IV.) (vö. Calepinus: *Búdoso tsillagok*, Szikszai—Fabriczius: *Budoso czillag*, Murmellius: *Budoso tsillag*); *Grando grandinat: Kőeső esik* (Janua: § VI.) (vö. Szikszai: *Kőeső*. Calepinus: *kőeső*, Murmellius: 906. *kőeső esik*). — *Cos: fénkő kaszakő* (Janua: § IX.) (vö. Szikszai: *fen kő, kasza kő*, Beszterczei Szószedet (720): *fen, azaz fenő kő*, Calepinus: *fen kő, kasza kő*). — *Cimex: bűdös féreg, palatska* (Janua: § XIX.) (vö. Szikszai: *palaczka, bűdös féreg*, Calepinus: *palazk férök*) stb.. stb.

Ebből a rövid példatárból az is kitűnik, hogy különösen felhasználta a fordító Szikszai Fabriczius (Latin—Magyar Szójegyzéke) munkájának magyar szókészletét. (A pataki Janua szótári részének készítői, köztük Szilágyi Benjámín, „az átnéző” is, hasonlóképpen jártak el.)

Ha Comenius Januaja *De Herbis: A Fűvekről* (§ XII.) c. fejezetében a fűveket megnevező szavak csoportját tekintjük, először is azt tapasztaljuk, hogy az ebben a részben aránylag gazdagabb szócsoporthoz közöl Comenius, másodsorban azt, hogy a magyar fordításban szereplő nevek nagy részét ismét csak a magyar szótári (szójegyzéki) hagyomány alapján fordította le Szilágyi Benjámín. Itt is elsősorban Szikszai Fabriczius — különben is igen gazdag — idevonatkozó szókészletét tekinthetjük elődleges forrásnak, aki e szócsoporthoz nem egy tagját a nép száján is élő szavakból válogatta ki és vette át. A Janua fordításában a következő Szikszai Fabriczius szójegyzékében is megtalálható szavak szerepeinek: Janua: *karórépa, veresrépa* — Szikszai: *karorépa, vörös repa*, Janua: *bárány-tsets, fül-fü* — Szikszai: *Baran czöcz, Fül-fü* (sedum

maius et minus), Janua: *fodor káposzta* — Szikszai: *Fodor káposzta*, Janua: *disznó-kenyérfü* — Szikszai: *Dizno kenyér (cyclaminus)*, Janua: *borsó*, *bagoly borsó*, *szegecs borsó* — Szikszai: *Borso*, *Bagoly borsó*, *Szegecs borsó* (Szikszai pontosabban értelmese: *apisum*, a *cicer*, az *orobus* és *frinum* latin szavakat értelmezi a három magyar elnevezéssel, a Janua latin textusában csak a *pisum* és *cicer* szavak szerepelnek, a magyar fordításban a *pisum* megfelelője: *borsó*, míg a *cicer* megnevezésére szinonim párként használja a fordító a *bagoly*- és a *szegecs borsó* elnevezéseket).

Janua: *borjú-láb fű* (*Isten szakállá nevű fű*), Szikszai: *Bariu lab*, *auag Isten szakállá* — Janua: *spárga: fű* (*nyul árnyék-fű*) (*asparagus*), Szikszai: *Asparagus: Nyul árnyék*, alii: *sparga*, alii *Iste loua farka* — Janua: *Cuscuta: haj'nevelő fű*, Szikszai: *Cuscuta: Hai nevelő*, *auag arany fanal fű*, alii, *Bodog aszony haia* — Janua: *Lagopus: Nyul-láb*, Szikszai: *Lagopus: Nyullab* — Janua: *Kő ronto fű*, Szikszai: *Kő ronto fű*.

Már említettük, hogy Szikszai nagyon sok nevet a nép szájáról jegyzett le. Él ezzel a lehetőséggel Szilágyi Benjámin is, s az ő nyomdokán a Janua későbbi kiadói is. A *polygonum polygonatum* magyar megfelelőjeként pl. a Janua magyar szövegébe a *fejér gyökér* név mellé oda-teszik a későbbi kiadásokban (pl. Debrecen, 1729.) a nép száján inkább élő s ismertebb *Salamon petséti* elnevezést is. Szikszai csak a *Peczetes fű* nevet szótárazza, s a latin *polygonum polygonatum* szó helyett a *Polygonaton* található, amelynek magyar megfelelőjeként a *porczin fű* név olvasható. A magyar elnevezést, a *Sigillum Salamonis* latin terminushoz köti. Szilágyi Benjámin tehát a saját fülével is sokszor hallott szóval fordít. Bár átvehette ezt az elnevezést *Clusius* korában jól ismert művéből (*Rariorum plantarum... historia*, 1601.) is, ott (277. l.) ugyanis ez olvasható: „*Polygonatum... Weisswurtz... Vngari ut vulgare Solomon pöcheti... dicunt.*”

A magyar Janua lapjain olvasható *Szent-György virág* nevet emlegeti *Clusius* is: „*Lilium connallium: vulgaris Zent György veraga dicta est gyewngy Wyrag a nonnullis, quod significat unionis florem*” Szikszai csak ez utóbbi nevet emlegeti: *Lilium connallium — gyöngyvirág*.

Szikszai latin műszava a *Sigillum Solomonis*, továbbá a német *Weisswurtz*, a magyar *Fejérgyökér* pedig arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a fűvek stb. elnevezésében a Januában található nevek között is igen sok a tükörszó.

A magyar szójegyzékekben, elsősorban Szikszainál, *Melius*-nál (*Herbarium*), továbbá *Szenczi Molnár* szótárának lapjain sok, a nép száján is élő növénynév olvasható. Szilágyi Benjámin a magyar Janua 1643-as kiadásának hasábjain szinte csokorba kötve nyújtja át az olvasóknak e neveket: *tik-hur*, *kakuk-törjék*, *ökör gús avagy ek akadály*, *seb fű*, *hay nevelő fű*, *lapu*, *nyullab*, *keserű balha fű*, *avagy balha virág*, *uti fű*, *sok térdű fű*, *kakas láb*, *csollyán*, *rókafark* stb., stb. Még egy népetimológiát is feljegyzett számunkra: *natragulya* (nagy drakula). A kolozsvári 1673-as kiadásban található még e nevek is: *isten fája*, *Venus kődöke*.

Hogy *Comenius* Januaja és az előd iskolai tankönyvek (*nomenclaturák*, szójegyzékek, *promptuariumok*) között hol vannak az egyezések, s

hogy Comenius Januaja és korabeli előd enciklopédiák között miben állnak a különbségek, a Janua e fejezetéből (De Herbis), illetőleg anyagából, feldolgozásából tűnik ki egészen világosan. A szójegyzékek „sine cognitione rerum”, értelmezés vagy körülírás nélkül a megnevezett tárgy, jelenség stb. ismerete nélkül sorakoztatják fel az egy fogalomkörbe tartozó szavakat. Comenius mondatokba helyezi a neveket, s ezek a mondatok egyrészt leírják, illetőleg körülírják a megnevezett dolgot, tárgyat stb., másrészt bizonyos ismeretanyagot is közvetítenek a megnevezett tárgyakkal, dolgokkal stb. kapcsolatban. A Janua De Herbis című fejezete a hatalmas szóanyag egyszerű felsorakoztatásával valóban közelebb áll a szójegyzékhez: a sok szót csak felsorakoztatja, értelmezés, körülírás, illusztrálás nélkül, legfeljebb nagyon általános körben fogja össze őket, pl. így: „...A' fűszerszámok... némellyek hazánkbéliek: mint a' bors, a' gyömbér, vagy-gyömbér (tzitvar), fa-héj, szeretsen-dió, szeretsen-dió-virág... stb. Aromata quaedam vernacula sunt: ut piper, zingiber, zedoaria, cinnamomum, nux myristica...” stb.

Különben Comenius e fejezet anyagának összeállításában, illetőleg rendszerezésében Alsted nyomán jár el. A *Theologia Naturalis* (1615.) *De Herbis* (C. XXII.) fejezetének következő rendszerezését követi Comenius is a füvek felsorolásában is: 1. *Herbae alimentariae* (olera, fruges gramina), 2. *Herbae coronariae* (odor, suavitas, ad ornatum...), 3. *Herbae medicamentorae*. (Szilágyi Benjámint fordításában „az orvosló füvek”.)

Míg Alsted Enciklopediája (a *Theologia Naturalis* is) kora tudományának színvonalán e tárgy- (fogalom-) körben is terjedelmesebb és részletesebb leírást nyújt, addig Comenius nagyon válogat és merészen összevon s — ahogyan Apáczai fejezte ki — valóban „röviden” sorolja fel a füvekkel kapcsolatos ismeretanyagot.

Még feltűnőbb, illetőleg még nagyobb mértékű az ismeretanyag meg rövidítése azokban a tárgykörökben (pl. *De Arithmetica*, *De Geometria*, *De Mensuris*, *De Dialectica* stb., stb.), amelyeknek magyar műszavait a fordító Szilágyi Benjámint a magyar iskolákban használt „deák arithmetica”-k, illetőleg geometriák tanításában, illetőleg magyarra való átfordításában használt magyar szakszavak hagyományos készletéből (vö. pl. a Kolosvári *Arithmetica* szavait!) is meríthette. Így érthető az is, hogy e tárgykörben Szilágyi Benjámint magyar Januaja szakszó-készletének nem egy eleme megegyezik Apáczai (*Magyar Encyklopaedia*) szakszavaival is, bár az is feltehető, hogy Apáczai jól ismerve Comenius Januáját, s annak 1643-ban megjelent magyar fordítását is (nem véletlenül emlegeti pl. *Aranyas Ajtó* címmel Comenius művét), Szilágyi Benjámint magyar Januaja magyar szókincséből is meríthetett.

A *De Arithmetica* — A számvetésről (Janua: § LXXIII.) című feltűnően rövid fejezetben a következő magyar szakszavak, illetőleg magyar körülírásos nyelvi képletek szerepelnek: számvetés (arithmetica): mutatással tanulandó tudomány, mesterség (mathematica disciplina) A' számvető tudomány (arithmetica) a' számokat egybe- (össze) veti miképpen és mimódon rövideden (által-úton!) össze-adattassanak, elvonattassanak, megsokasíttassanak, elosztassanak, egymással (egymás-

között): *Arithmetica numeros computat, qui seu quomodo compendiose addantur, subtrahantur, multiplicentur, dividantur per se invicem...*"

Apáczai (Magyar Encyklopediae: IV.) hasonló szóhasználatára idézzük most a következő szakszavait: *egybe-vettetni*, a szám *elvonatik*, s *sokasítás*, *sokasíttandó szám megsokasítja*, *által-úton sokasíttjuk*. Az *által-úton* (röviden, rövid úton, compendiose) közös használata különösen figyelemre méltó, bár a régi magyar nyelvben elég gyakori volt az *által* 'brevior, kürzer' jelentésben való használata is (vö. NySz. I. 85.). Szenczi Molnár a *via compendiosa* magyarítására is az *általút* szót használja fel. A compendiarior (adv.) latin formát is *aaltal utonnal* értelmezi magyarul. Különben *Calepinus*nál is a compendium: *altalút, roudid mod*, a compendario pedig *által uton...* (vö. még: MNy. 7:81—82) [24]. A közös forrás tehát ezekben az adatokban is kereshető.

Következetes a különbség az *additio* műszó magyarításában: Szilágyi Benjámin: *össze-adattassanak*, Apáczai: *egybe-adattatás*, *egybeadás*, Szenczi: *hozzátétel*. Vannak természetesen olyan aritmetikai, matematikai magyar műszavak is (pl. sokasítás, megsokasít, eloszt stb.) Szilágyi-nál és Apáczainál egyaránt, amelyeket Szenczi Molnár szótárából is vehettek. De Szilágyi Benjámin e fogalom- és szókészlet körében használt magyar műszavai közül is néhány Szikszainál is megtalálható: a *Szám vetésről való tudomány* (aritmetica), a *Számvető*, *Számvető* (tabla) (Janua: *Számvető*, *Számvető-tábla!*) stb.

Szilágyi Benjámin a *mathematica disciplinae* latin jelzős szerkezetnek egyrészt a *matematikai tudományok* (mesterségek) magyar megfelelőjét adja, másrészt a *matematikai* szónak szinonim párjaként a *mutatással tanulandó* nyelvi formát használja. A NySz. (II. 900—901.) is idézi a Januából ezt az adatot. Szenczi a matematika latin formát csak németül értelmezi, magyarul nem. A *mathema* (-atis) magyar megfelelője azonban Szenczinél: *bizonyos erősségből és megmutatásból álló tudomány*. A *mutatás* szónak a régi magyar nyelvben rokonértelmű párja volt a *képlet* szó is. Ilyen összefüggésben és forrásokban és források nyomán használta fel Szilágyi a matematika magyar megfelelőjét.

A Januának mint gyakorlati irányú tankönyvnek textusa a kitűzött oktatási célnak („a tellyes Világot s az egész Deák nyelvet rövid summarában megmutatni”) [25] megfelelően, s az ismereteknek „a polgári praktikumok színvonalán” (Bán Imre) való megválogatása és összevonása miatt nem, vagy alig tartalmaz komolyabb elméleti rendszerezést és elmélyültebb tudományos kifejtést tükröző részleteket, komplikáltabb nyelvi képleteket, s a „fentebb” (sublimis et grandis) stílusra törekvést is példázó mondatformákat [26]. Így a fordítót nem állította nagyobb nyelvi, stilisztikai, retorikai nehézségek elé. A Januában a dologismeret lévén az elsődleges, a dolgokat, a tárgyakat megnevező nevek, a „technicum vocabulum”-ok magyar megfelelőinek felkutatásában és felhasználásában egyaránt jó munkát végzett Szilágyi Benjámin. Nem volt olyan nagy nyelvteremtő tehetsége, mint amit Apáczainál értékelhetünk, de jó és megbízható *filológusként* fordította le a Janua latin textusát. Fordítása elsősorban *szótörténeti* szempontból értékes forrásunk. A magyar szótári hagyomány lelkiismeretes felhasználása mellett

a népnyelvet is kiaknázza. Ebben a tekintetben Szikszai Fabriczius egyrészt forrása volt, másrészt éppen Szikszai példája nyomán még bátrabban merített a népnyelv szókincsének gazdag tárából, így Szilágyi Benjámin Janua-fordítása magyar nyelvének *nyelvjárási vonásai* is kitűnnek.

Az alább felsorolt szavak — a mai nyelvhasználatukhoz is viszonyítva (vö. Deme: MNy. 56:21) — sajátosan nyelvjárási elemként kerültek be a magyar Januába: *zuháj* (a sebes eső *zuhájjal* esik), *kopácsolék*, *butko* (héj), a *kopácsolékját butkoját*, héját elvesse, (szék) (bél), kiknek széki (béli) (vagyon), *szityó* (a gyékényen kákából (szityóból), amelyben pálikák nevelkednek...), *mony* (A madarak... *monyokat* toynak... a *tojomány* (!) fejéret és *székit* el-reytik), *pise* (madárfi), *galambug*, *galambos* (a'hol a galambok neveltetnek *galamb-háznak*, *galambosnak*, *galambugnak* hívattatik), *libocz* (bibicz), *csikmák*, *kabola* (*katzola*, *kancza ló*), *hidas* (komp), *zayda*, *butyor*, *gunyha*, *kurta suba*, *rokolya* (nyári gyenge szoknya), *ümög*, *pendely*, *vehem* (pullus, csikó, csitkó), *lyuki* (a kis ember: emberke, emberecske, *lyuki* ember, *törpe*, *kuták* (kis ember), *czibertes* (horgas lábú), *kandics* (félszemű) stb., stb.

A magyar népi betegségnevek kutatásában is segítséget nyújt a Janua e tárgy- és fogalomkörbe tartozó szavaival. Ebből a szempontból figyelemre méltó pl. ez a részlet: „A' *meg-evesedett fekély*, midőn kelni kezdett *kelésnek* avagy *turnak* mondatik, a'mellyből midőn fölszakasztatik, *ev* (rútság) *töröt vér* és *genyetség* foly ki: a' hússal egyben tekeredet (gyült) és öszvenőtt *evből* pedig apro *merigy* (*vaktetém*) lészen.”

Az újabb, az 1700-as évekbeli kiadásokban a *túr* szó helyett a *tályog* szót, a *töröt vér* jelzős szerkezet helyett a *megsült vér* található: „Midőn a folyo dagadás (*tálygyu*) (Apáczai is használja. Vö. még: Magyar Tájszótár: *tálygyu*: Erdély és a Tisza mell.) (*fakadék*). Az újabb kiadásokban: *tályog*, *fakadék* (öszve megyen *varral*) kemény bőrrel (*bé-burítatik*, *megcserepesedik*...) stb., stb.

Az sem véletlen, hogy a *szótörténet*, a *nyelvjárástörténet* kutatói gyakran idézik a Janua magyar nyelvi adatait, de sok esetben nem az eredeti kiadások nyomán, sokszor nem is jelzik, melyik kiadásról van szó, hanem csak a NySz. feldolgozása alapján, pedig e szótár munkatársai nem éppen szerencsés kézzel nyúltak a Januahoz: csak a kolozsvári 1673-as kiadás adatait dolgozzák bele a szótárba. Hogy a régi magyar csoportnyelvi, szakmai szókészlet, de általában a gazdag művelődés- és technikátörténet és agrárétnográfia stb. kutatói milyen értékes *tárgy- és szóismeret*et meríthetnek a Januából is, nem kell külön bizonyítanunk. Különösen értékes forrás abból a szempontból is a Janua, hogy nemcsak *szótárszerűen* sorakoztatja fel az egyes foglalkozások, technikai fogások stb. műszókincsét, hanem a *munkamenetbe ágyazva*, a tárgyakhoz és a műveletekhez is kötve nyújtja azokat.

Figyeljük meg pl., hogy a földművelő gazdálkodás (a szántás, a vetés, az aratás, a nyomtatás stb.) szókincsét (a magyar fordítás a nép száján is élt szavait) valóban a munkamenet leírása nyomán sorakoztatja fel: „A Mezei *rabotás* (szántóvető, major gazda) ember az a' ki a mezőt *míveli*... az egyik *kézvel* tartja az *eke-szarvát*, hogy *ne csavarogjon*, a' másikkal az *öztökét*... a' *baronának*, avagy *fogas baronának* az

agyagos földön vasasnak kell lenni, a' homokoson tsak a' fa barona is elég... Midőn az aratás jelen vagyon... az aratók avagy kaszálók, kik az éles kaszával (sarlóval) aratnak... és markonként le-rakják, a' kalász (gabona-fő) szedegetést a szegényeknek hagyván... Az után öreg markokban szedegetik és kévékbe kötik supockal (kévéköteleckel) fönn maradván a' mezőben a tarló... Akkor osztán szekerekkel a' csűrőkben (paytákbán) öszve hordják, avagy villával (mereglyével) (vö. Szcnczi: *mereglye*: Eine Hengabel, Calepinus: *merga* ~ *mergal*: *mereglye*) asztagokba... öszvcrakják. A nyomtatók avagy cséplők a' szérún csépekkel csépelnek (nyomtatnak: régen *nyomtatnak* vala szérún tapodó három szegű talyigával, a' mint még most is a' Mediolánomi Herczegségben szokás), meghagyatik a' szalma, a' törek, avagy polyva stb., stb.

Hogy a Janua magyar szövege valóban kincsestár a magyar nyelvészeti kutatás számára is, bizonyítja az is, hogy az eddigi bibliográfiai regisztrálás (vö. Bakos: A magyar Comenius-irodalom I—VI.) adatai elsősorban a Janua magyar szövegének nyelvére utalnak akkor, amikor forrásul idézik Comenius tankönyveinek nyelvi adatait.

A Januából idézett nyelvi adatok között azonban sok a hibás, helytelen vagy megcsontított adat, s ennek oka az, hogy nem az eredeti kiadásokat idézik a kutatók, hanem csak a NySz. adatait. Több kutató rá is mutat (vö. pl. MNy. 5:316.) erre a tényre, többen javítják is a hibás nyelvi formákat. Valóban sok, a NySz-ban felvett, s a Januából idézett nyelvi adatokban a hibás forma, ezért csak fenntartással kell ezeket az adatokat hitelesnek elfogadnunk. Ezért lenne szükségünk új, hiteles Janua-kiadásra is.

A magyar Comenius-kutatás feladata lesz tehát a jövőben, hogy a Janua új magyar kiadását szorgalmazza, s a valóban tudományos célokat is tekintetbe vevő kiadás filológiai munkálatait is elvégezze. Az első, 1643-as kiadás latin és magyar szövegének együttes közlésével alkalmassá tehetjük az új Janua-kiadást arra, hogy az újabb tudományos vizsgálódás valóban hiteles forrásként használja fel, hiszen az eredeti Janua-kiadásokból nagyon kevés példány áll ma a kutatók rendelkezésére (vö. Bakos: Ped. Szemle, 10:997.).

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

- [1] Egy későbbi kiadványban (Bohuslai Balbini Bohemia Docta... editum notisque illustratum ab Raphaele Vngar, Pragae, 1776. 314—318.) Ezért olvashatjuk ezeket a sorokat: Lesno: ibi Comenius an. 1631 illam Januam Linguarum reseratum in lucem amisit, eoque libra maximam sui nominis famam consecutus est. (Vö. De Ingenia colendi... instrumento Libris és Scholae Pansophicae Delineatio: III. 3. Instrumentorum doctrinae Librorum ordo!)
- [2] Acta Comeniana, 1959. XVII. I. 19—39.
- [3] Acta Comeniana, 1958. XVII. 29—35.
- [4] Vö. De Ingenia colendi... instrumento Libris és Scholae Pansophicae Delineatio: III. 3. (Instrumentorum doctrinae Librorum ordo!)
- [5] Erről értekezik a De reperta ad Authores Latinos... via, Schola Latina hasábjain is: Cap. II. 23—25.
- [6] A Janua-kiadások változatos címadásairól: Jaromir Cervenka: Die abweichenden Titel der einzelnen Ausgaben des Werkes Janua Linguarum von Komensky.

Acta Comeniana, 1959. XVIII/2. 149—160. Vö. még Josef Brambora: Vrata Jazyku (A nyelv kapuja). Acta Comeniana, 1957. XVI. (I) 2. 211. (A Janua címéről: Janua vagy porta Linguarum, brána jazyku vagy *dvere jazyku*, ajtó vagy kapu. Melyik a helyes? Erről Comenius is vitatkozik (Pansophici libri Delineatio: 124.) (Tituli ratio), s Comenius a *Janua* mellett tör lándzsát, ezzel a figyelemre méltó megokolással: „Linguae enim Latinae *Januam* appellari satis fuit: hic appellatio *Portae* magis ad scopum facere visa est. Per *Januam* enim ingrediuntur singuli, per portam integrae catervae. Janua post ingressum singulorum claudi solet: Portae, in civitate patentis sunt. Eodem modo linguae Latinae studium, quod prius reserare studium fuit, peculiare est quibusdam: Sapientiae desiderium generi humano commune. Illae ingrediuntur, qui volunt, aut quibus opus: hic debent omnes, qui homines nati sunt... porta igitur patens esto, quae ad sapientiam ducit.”

- [7] Magyarul is szokták emlegetni, így emlegeti Apáczai is a Magyar Encyclopaedia VIII. részében: „Mindezekről röviden eleget találhatni a Comenius *Aranyas Ajtajában*...” A Janua magyar fordításaiban is így szerepelt: „A Deák nyelvnek *aranyas* ki-nyitott *Ajtaja*...”
- [8] Vö. Magna Didactica: Cap. XXII. 6.
- [9] Uo. Cap. XXII. 6.
- [10] Vö. J. Smaha: Komenského Brana Jazyku v. Anglii, po Holandsku, ve Franon-zich a ve Svedech. Ceska Škola: 1888: 181, 200, 217, 1890: 421. 459. és Beseda Učitelka: 1888: 365, 377, 409, 470, 471.
- [11] Vö. Acta Comeniana 1959. (XVIII. 2.) (Zvláštní Priloha Casopisu, Archi pro Badani o živote a dile J. A. Komenského: 77—88.
- [12] Vö. Jan Kvačala: Casper Scioppius a Komenský. Arch. Kom. 1930. 33—47. Vö. Brambora: 82. — J. Kvačala: Komenský Jeho osobnost a Jeho sustava vedy pedagogickéj. II. 1921.
- [13] Vö. Didact. Magna, XXII.
- [14] Szilágyi Benjámín István fordításában közöltük a megfelelő magyar mondato-kat. Comenius pataki magyarítói, értelmezői — köztük Szilágyi Benjámín is — különben Szikszai Fabriczius művét, illetőleg magyar szókészletét bőven hasz-nálták fel a Janua fordításában is.
- [15] A könyv megvan az egri Egyházmegyei Könyvtárban is.
- [16] A filológiai teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk még a következőket: 1. a pataki Janua (Eruditionis Scholasticae Pars II. Janua... in Scholae Patakiniae edita, Typis Cels. Princ. expressit Georgius Renius, Anno MDCLII.) képekkel is ellátott teljes példányát a Széchényi-könyvtárban találtam meg (RMK. I. 860.). Ez a példány a „Boldog Kőváraljai Könyvtár” állományából került a Széchényi-könyvtár gondozásába. A XVII. sz.-ban ennek a könyvnek Mednyánszky Pál volt a tulajdonosa, amit ez a bejegyzés is igazol hitelesen: „Pauli Mednyánszky, Anno 1656, die 8. Juni.” E témára vonatkozó kutatásaim eredményeiről tájékoz-tatást adtam Prágában is a Komenský-intézetben 1960. október 22-én.
- [17] Szilágyi Benjámín István fordításában adjuk a magyar megfelelőt.
- [18] Vö. Geréb hasonló véleményt mond az Orbis-ról. Ped. Szemle, 1958. 10. sz. 952.
- [19] Vö. Didactica Dissertatio: Didactica Januae: Szenczi Molnár is ezért nyilatko-zott így: Grammatica enim est, cujus vel sola mentis territorium solet discipulos plagosorum Orbiliorum.” (Novae Grammaticae, 1610.)
- [20] Vö. Alsted hasonló terminológiáját és felosztását (Theologia Naturalis, 1615.): Deus — De proprietatibus corporum naturalium: De coelo stellifero — De igne — De aëre — De aqua — De Terra — De meteoris ignitis — De lapidibus — De metallis — De herbis — De fructibus — De arboribus — De animalibus — De homine, homo tanquam membra societatis, quae isutatio vocabulo dicitur status, vitae humanae: oeconomicus scholasticus — ecclesiasticus — politicus.
- [21] Vö. De Utilitate accuratae Rerum Nomenclaturae oratiuncula.
- [22] Vö. Methodus Linguarum Novissima Cap. V. 36—42. Előszó a pataki Januahoz, Methodus Linguarum Novissima és változata: Acta Comeniana, 1961. 71—75: Cap. XV. 30—39.
- [23] Kiss Á.: A Nev. tört. kézikönyve. Pest, 1872. 98. l. Horányi (Memoria: Pars. III. 367.) is hasonlóképpen értékeli Szilágyi Benjámín magyar fordítását: „Hunga-ricae reddidit castigate atque eleganter Joannis A. Comeni Januam...”

- [24] A kritikai kiadást használtam: vö. Apáczai Csere János Művei: 2. Magyar Enciklopédia II. Matematika, Bp. 1961. 17—39. Vö. még: Bán: Apáczai Csere János, Bp. 1958. 365.
- [25] Jancsó Benedek (Figyelő) Abafi szerk. (VIII. k. 116—) erre is utalt, amikor arról írt, hogy Comenius a latin nyelv tanulásának célját „a latin nyelv gyakorlati használatában találja..., tehát a cél... *nem volt sem bölcséleti, sem tudományos...*”
- [26] Erről különben maga Comenius beszél (vö. ODO I. 318.) „*Oratio Januae Medicis est, rebus quantum potuit adaequata..., ad simplicem rerum expressionem... scripta...*”